

A Study on the Architectural Components, Semantics of Inscriptions and Decorative Elements of “Al-kart” Kings in “Gonbadkhaneh” of Sheikh-e Jam Complex
Faramars Sabermoghadam¹ & Haeideh Khamseh² & Mohamad Mortezaie³
(141-168)

Abstract

Tomb sites, due to the prominent construction features, execution methods and decorative elements, account for an important part of the Iranian architectural patterns in the Islamic period in the group of burial buildings. Regarding to the fundamental importance of these sites, from a scientific point of view, research in various dimensions of their formation and emergence and comprehensive study is of great importance. One of the most important structural issues of tomb sites is determining the exact date of construction and developments that have affected their structures over time. The complex of Sheikh Ahmad-e Jam, in the city of Torbat-e Jam, which was founded by the will or to advance the governmental and political goals of one of the Khorasan mystics in the fifth and sixth centuries AH, is among the magnificent works of Iranian architecture and one of the most valuable historical sites in Iran. This complex have reflected a full image of Iranian-Islamic art and over time, has been one of the major centers of mysticism and Sufism in eastern Iran and the land of Khorasan. Despite this position and importance, many architectural features and decorative arts in this complex are still unknown and neglected. Among the buildings in the complex of Sheikh Ahmad Jam's tomb, the dome chamber or solitary room (a place for worship), besides having a mystical and spiritual virtue for his children and grandchildren, one of the most important features of this building is the existence of a unique credential-narrative inscription of Al-Kart kings of Herat and a figure named "Gheymus" in it, and on the other hand, the focus of decorative patterns in the form of murals, inscriptions and paintings in various designs, has doubled the importance of the dome chamber of Jam's tomb. Therefore, the purpose of this study was to investigate and explain the architectural components and elements of this building by examining the concept and semantics of their array patterns. This research was conducted with the ultimate goal of obtaining answers to following questions. (1) Is the building of the dome chamber the same plain monastery of Sheikh Ahmad Jam, which was renovated by Sultan Sanjar after his death? (2) What justifies the existence of inscriptions and decorative elements in the interior space and their special concept and meaning? (3) Were the inscriptions and images written and drawn at the same period of time? However, in order to scientifically answer these questions, the research method and data collection of this study are based on documents and records, field studies and of laboratory tests and its approach is descriptive, comparative and interpretive analysis.

Keywords: Al- Kart, murals of the dome chamber, Gheymus, Gonbadkhaneha wall painting, Sheikh Ahmad-e Jam Complex.

1. Ph.D Candidate in Archeology, University of Science and Research, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2 . Corresponding Author Email: hkhamseh72@yahoo.com
Assistant Professor, Department of History and Archeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.
3 . Associate Professor, Cultural Heritage and Tourism Research Institute, Tehran, Iran

1. Introduction

The historical complex of Sheikh Ahmad-e jam, in the name of the khorasanian Sufism in fifth and sixth Centuries A.H (441-536) In Torbat jam city, it is considered one of the most valuable of Iranian tomb collections that display the mirror mirror of Iranian - Islamic art. In addition to the existence of different buildings, based on the existing evidence, the golden age of architecture and elements and decorative patterns in this collection indicate the relation between the descendants of sheikh Ahmad-e jam with political, cultural and social transformations one of the Local kings of eastern iran named "Al-kart "or " Herat kings " According to the Realms Of Carts in cities and regions in which the Jam province is located, "Gonbadkhaneh" is the only work of architecture in iran which has been written at least one of the kings of Al-kart in the name "Moez-oldin" in Construction inscriptions and its validity. The architecture and decorative elements of the Al-kart of Kings, have been traced to a great extent in the Ilkhanid era style, which has been inspired even directly and directly in parts and elements of the Saljukid era. It is close to a century that attempts have been made to introduce and identify the historical Complex of Sheikh Ahmed-e jam and the status of monuments in Tomb, from Iranian and European researchers and archaeological, architectural and Restorers of historical monuments, but there seems to be a greater percentage of these studies emphasizing the recognition of Sufi and mystic personality of sheikh ahmad-e jam. However, one of the main problems in the field of study of the complex, the important issue of existing cronological monuments is due to spatial and spatial changes that have occurred in the previous century on components and their physical structures. In 1938, Plan of "Gonbadkhaneh" was painted by "Mack Cole" and in 1955, Donald N. Wilber published it (Golombek, 2007:17). But the complete map of the Sheikh-e jam complex and the "Gonbadkhaneh" of in 1972 was prepared by the "Daftar Fani of Khorasan" in order to take restoration and reconstruction efforts (Daneshdost, y, 1985: 58). , "Abdolhamid Molavi" was then introduced in the "Fasl-e jam" to introduce the "Gonbadkhaneh" and its ornamentation (Molavi, 1975). In the following, "Lisa Golombek" studied the "Gonbadkhaneh" monument, despite numerous shortcomings, in the article on building courses in the Mazar-e jam complex (Golombek, 2007:19). After Golombek, Daneshdost, head of the "Daftar Fani of Khorasan", published a report on the Restorers of historical monuments of Mazar-e jam and the "Gonbadkhaneh" monument in the journal of "Athar" publication (Daneshdost, 1985). "Faramarz Sabermoghadam" has also conducted a research book on the monuments of the Mazar-ejam and "Gonbadkhaneh" (Sabermoghadam, 2004).

The main purpose of this study was to achieve the following questions:

- 1- Is the "Gonbadkhaneh" monument to simple monastery of Sheikh Ahmed-ejam, which was rebuilt after her death the sultan Sanjar?
- 2- What can be imagined for the existence of the inscriptions and decorative elements in the interior with a particular concept and meaning?
3. The inscriptions and designs are written and drawn at a time period?

The aim of this study is to provide some of the results of recent studies and researches from domain studies in the "Gonbadkhaneh" monument and comparing the components and elements of architecture and its array with the same structures.

studying the elements in the historical monument of "Gonbadkhaneh", including building architectural structures , inscriptions and decorative motifs based on the intended purpose has been done in an analytical and comparative method. The data of this research has been analyzed in the following methods:

1. The documentary method including library studies, including the preparation and identification of the resources required in the field of theoretical discussions.
2. Survey with the objective of documenting existing evidence.
3. The use of analysis experiments in order to investigate the Color elements of the inscriptions and the wall painting of the "Gonbadkhaneh" inner space.

According to the texts, it follows the death of Sheikh Ahmed-e jam in 536A.H, He held his body for burial to "Madabad Sofla". Because of the silence of the sources, there is no knowledge of the monuments built in this place before the death of the sheikh to the foundation of "Gonbadkhaneh"

about 97 years. But there are stories around Sheikh Tomb that there were sites of monastery for the devotees to stay. according to the findings of this research , the main inscription of the interior space, as a valid document of the past and the evolution of this building , was studied and analyzed historical-artistic and conceptual analysis. in general, the structure of “Gonbadkhaneh” has been completed and decorated with the oldest works of the sheikh Ahmad-e jam complex in two Mongolian periods”.Based on prior research on architecture structure and decorative elements for the first time on “Gonbadkhaneh”. Showed that the main Walls of this building with close walls or attached to it did not have the standard form of connection, and the evidence suggests a mud and mud masonry with a square plan and an entrance in this part of the collection on the other hand, according to the lack of solid evidence, the original “Gonbadkhaneh” has been built on the remains of the ancient monastery of sheikh ahmed-e jam. The future archaeological excavations, of course, will reveal more identity in a few points of the building arena.

Sources

- Bozjani, D. 1966. *Rozatol riahein*, by: Heshmat Moayed, Tehran: Bongah Tarjomeh Va Nashre ketab Publications. [in Persian].
- Daneshdost, y. 1985. *Points of It's about The Historical complex of sheikh Ahmad-ejam Article*. Journal of Athar (10-11). 58-76. [in Persian.]
- Esfzari, M. 1959. *Rozat-oljanat* .Emam. Tehran. Tehran university publications[In Persian].
- Golombek, L. 1985, *Construction courses of The Historical complex of sheikh-ejam tomb*, translate by: Bagher shirazi, journal of *Athar* (10-11), 16-57. [in Persian].
- Hafez, A. 2010. *Tarikh-eSalatin Al-ekart*. By: Mir Hashem Mohades.Tehran: Makaz Pajohesh Miras maktob Publications.[in Persian].
- Jami, N. 1991. *Nafahat-olons*. by: Mahmud Abedi.Tehran, Etelaat Publications. [in Persian].
- Nezam-olmolk. 1961. *Seir-olmolok*. By: Hubert Dark.Tehran: Bongah Tarjomeh Va Nashre Ketab Publications. [in Persian].
- Rokn-oldoleh, 1976. *Safarnameh*. By: Mohamad Golbon. Tehran: sahar Publications. [in Persian].
- Sabermoghadam, F.2004. *The mausoleum/Architecture of sheikh Ahmad-e jams” tomb*, Mashhad: sonbole publications. [in Persian].
- Sajestani, S. *Sonan-e Abi Davood*. Beyroot. Dar-olKetab Arabi Publications. [in Persian].
- Shemlnizki, S. 2009. *Architecture of Central Asia& Asia Minor*. Translate by: Gheytsi. Tehran: Pajoheshkadeh Farhang VA honare Islami Publications. [in Persian].
- Wilber, D.1986. *Islamic architecture of Iran, at the Ilkhanid period*, translate by: Abdollah faryar, Tehran: Elmi Farhangi Publications. [in Persian].
- Yosuf Ahl, j. 1975. *Faraed ghiasi* .voll. Tehran: Bonyad farhang Iran publications. [in Persian].

پژوهشی بر مؤلفه‌های معماری، معناشناسی کتیبه‌ها و عناصر تزئینی ملوک «آل کرت» در

گنبدخانه مجموعه شیخ جام

فرامرز صابرمقدم

دانشجوی دکتری تخصصی باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

هائیده‌خمسه^۱

استادیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

محمد مرتضایی

دانشیار پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۳۰

علمی - پژوهشی

چکیده

مجموعه‌های آرامگاهی، به دلیل وجود ویژگی‌های بارز ساختمانی، شیوه‌های اجرا و عناصر تزئینی، بخش مهمی از الگوهای معماری ایران دوره اسلامی را در گروه بناهای تدفینی به خود اختصاص داده است. با نگرش به اهمیت بنیادین این مجموعه‌ها، از دیدگاه علمی، تحقیق و پژوهش در ابعاد مختلف شکل‌گیری و پیدایش و بررسی همه‌جانبه آنها از اهمیت فراوانی برخوردار است. یکی از مهم‌ترین مباحث ساختاری مجموعه‌های آرامگاهی، تعیین تاریخ دقیق ابنیه و تحولاتی است که در طول زمان بر کالبد آنها تأثیرگذار بوده است. مجموعه شیخ احمد جام، در شهر تربت جام که بنا به ارادت یا به منظور پیشبرد اهداف حکومتی و سیاسی برای یکی از عرفای خراسانی سده پنجم و ششم هجری بنیان گردیده است، در زمره آثار فاخر معماری ایرانی و در شمار یکی از ارزش‌ترین مجموعه‌های تاریخی ایران، آیین‌های تمام نما از هنر ایرانی-اسلامی را به نمایش گذاشته و در طول زمان، یکی از کانون‌های عمده عرفان و تصوف در شرق ایران و سرزمین خراسان بوده است. علی‌رغم این جایگاه و اهمیت، تاکنون بسیاری از ویژگی‌های معمارانه و هنرهای تزئینی در این مجموعه ناشناخته و مغفول مانده است. در میان ابنیه موجود در مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جام، بنای گنبدخانه یا خلوتخانه (محل عبادت)، علاوه بر دارا بودن جایگاه عرفانی و معنوی در میان فرزندان و نوادگان وی، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این بنا وجود کتیبه منحصر به فرد احدائی-روایی از ملوک آل کرت هرات و نام شخصیتی به نام «قیماس» در آن است و از طرفی تمرکز الگوهای تزئینی به صورت دیوارنگاره، کتیبه و نقاشی در طرح‌های متنوع که اهمیت گنبدخانه مزار جام را مضاعف نموده است. بنابراین هدف از انجام پژوهش حاضر بررسی و تبیین اجزاء و عناصر معماری این بنا با امعان نظر به مفهوم و معناشناسی الگوهای آرایه‌ای آنها بوده است. این تحقیقات با هدف نهایی دستیابی به پاسخ این سوالات به انجام رسید. (۱) آیا بنای گنبدخانه همان خانقاه بی‌پیرایه شیخ احمد جام است که پس از وفاتش، سلطان سنجر آن را بازسازی نمود؟ (۲) چه توجیهی می‌توان برای وجود کتیبه‌ها و عناصر تزئینی در فضای داخلی با مفهوم و معنایی خاص متصور بود؟ (۳) آیا کتیبه‌ها و طرح‌ها در یک برهه زمانی نگارش و ترسیم شده‌اند؟ با این وصف، به منظور پاسخ علمی این پرسش‌ها، روش تحقیق و گردآوری اطلاعات در این پژوهش، بر پایه مطالعات کتابخانه‌ای، میدانی و بهره‌گیری از نتایج آزمایشگاهی هدف گذاری گردیده و رویکرد آن، توصیفی-تحلیلی و تطبیقی و مقایسه‌ای بوده است.

واژه‌های کلیدی: آل کرت، دیوارنگاره‌های گنبدخانه، قیماس، گنبدخانه مزار جام، مجموعه شیخ احمد جام.

۱. مقدمه

مجموعه تاریخی شیخ‌الاسلام احمد جام، به نام عارف خراسانی قرن پنجم و ششم هجری (۴۴۱ تا ۵۳۶ هـ.ق) در شهر تربت جام، در شمار یکی از با ارزش‌ترین مجموعه‌های آرامگاهی ایران به شمار می‌آید که آیین‌های تمام‌نما از هنر ایرانی-اسلامی را به نمایش گذارده است. عصر طلایی معماری و عناصر تزئینی در این مجموعه تاریخی، در ارتباط با تحولات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی متعلق به دوران یکی از ملوک محلی ایران شرقی به نام «آل کرت» یا «ملوک هرات» است. پس از مرگ سلطان ابوسعید بهادرخان (۷۳۶ هـ.ق)، دوره فترت بیست ساله‌ای بین عصر ایلخانی تا ظهور

دولت تیموری پدید آمد تا دولت‌های کوچک و مستقلی در نقاط مختلف ایران از جمله آل کرت (به ضمّ یا فتح کاف) در هرات شکل بگیرد (اقبال، ۱۳۸۴: ۳۶۶). آل کرت از نیمه اول قرن هفتم تا اواخر قرن هشتم هجری، مقارن ایام ایلخانان، طی سال‌های ۶۴۳ تا ۷۸۳ قمری در هرات و غور و نواحی مجاور، بر روی ویرانه‌های پادشاهی غوری، کسب قدرت کرد (مجتبوی، ۱۳۸۹: ۵۱ و اشپولر، ۱۳۵۱: ۱۶۰) آگاهی ما درباره آل کرت و فعالیت‌های سیاسی-فرهنگی آنها اندک بوده و تنها در متون تاریخی از جمله کرت نامه ربیعی فوشنجی (افضلی، ۱۳۹۱)، تاریخنامه هرات مولانا سیفی (۱۳۸۱)، تاریخ سلاطین کرت به قلم حافظ ابرو (۱۳۸۹) و مدح‌گویی امامی هروی (۶۸۶هـ.ق)، به آنها اشاره شده است. بر طبق این منابع، محدوده حکومت ملوک هرات، عبارت بود از غور، غرjestان، کرانه‌های سند، طالقان، جرزان، مرو، مروالرو، بادغیس، هرات، فراه، قلعه‌گاه، مدی، سجستان و مناطق قهستان (حافظ ابرو، ۱۳۸۹: ۲۱۸). به گفته برخی مورخان، نسل آل کرت به واسطه فرمانروایان غوری، به سنجر سلجوقی پیوند می‌خورد. در متن روضه الریاحین (بوزجانی، ۱۳۴۵: ۱۰۷)، در روایتی از «ملک شمس‌الدین کرت» و در ابیات کرت نامه از انتساب کرتیان با سنجر یاد شده است. طایفه‌ای به نام سنجر نیز در هرات زندگی می‌کردند (سیفی هروی، ۱۳۸۱: ۷۰ و ۱۰۰). به طور کلی، سلاطین آل کرت در دوره حکومت خود در آبادانی و رونق هرات کوشیدند و بناهای مهمی در این منطقه از خود به یادگار گذاشتند. برای اولین بار واژه «کرت» در دوران زندگی شیخ احمد جام و به عنوان پیر و راهنمای وی به نام «ابوطاهرکرت» مطرح می‌شود که احمد با وی همنشینی و مؤانست تمام داشته است (جامی، ۱۳۷۰: ۳۶۳ و ۳۷۱). در این میان با توجه به قلمرو کرتیان در شهرها و مناطق مختلف، گنبدخانه شیخ جام، تنها بنایی در ایران است که حداقل نام یکی از سلاطین کرت به نام «معزالدین» در کتیبه آن آمده است. مهم‌ترین دلیل این اقبال و توجه این بود که جام در قلمرو این ملوک قرار داشت و عامل مؤثر در این شکوفایی را می‌توان نفوذ و اعتبار خاندان و بازماندگان شیخ جام در نزد سلاطین و حکمرانان آل کرت دانست. بر مبنای شواهد معماری و الگوهای تزئینی، بناهای دوره سلاطین آل کرت، تا حدود زیادی از سبک دوره زمامداران ایلخانی که حتی به طور مستقیم و بی واسطه در اجزاء و عناصر از سبک و سیاق بناهای دوره سلجوقی الهام گرفته، تبعیت نموده است (زکی، ۱۳۶۶: ۴۳ و مجموع مؤلفان، ۱۳۹۱: ۳۵۴). برخی محققان به شباهت ابنیه ملوک کرت در هرات به لحاظ سبک معماری، حروف کتیبه و تزئینات، با آثار دوره ایلخانی در ایران اذعان کرده‌اند (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۴۸).

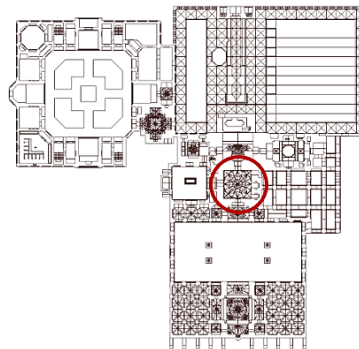
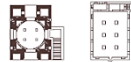
نزدیک به یک قرن است که تلاش‌هایی برای معرفی و شناسایی مجموعه تاریخی شیخ احمد جام و چگونگی وضعیت بناهای مزار، از سوی محققان ایرانی و اروپایی و متخصصان باستان‌شناسی، معماری و مرمت در قالب پیمایشی و مطالعات کتابخانه‌ای انجام گرفته که بیشتر آنها حول محور شخصیت این عارف بزرگ بوده است. با این حال یکی از مشکلات عمده در عرصه مطالعات این مجموعه، مسئله گاهنگاری ابنیه موجود، به دلیل تغییرات فضایی و الحاقاتی است که در سده‌های پیشین بر روی مؤلفه‌ها و ساختارهای کالبدی آنها صورت گرفته است (تصویر ۱). نخستین بار، نقشه این مجموعه در سال ۱۹۳۸م توسط «ماک کول» برای موسسه آسیایی، ترسیم و در سال ۱۹۵۵م توسط «دونالد نیوتن ویلبر»، منتشر گردید (گلمبک ۱۳۶۴، ۱۷). بعدها تشکیلات دفتر فنی وقت خراسان، با برداشت پلان کامل (رولوه)، بعد از سال ۱۳۵۱، بررسی، مرمت و بازپیرایی این مجموعه را آغاز و پرونده‌ای به نام گزارش فنی مزار جام، تهیه نمود (تصویر ۲). عبدالحمید مولوی در فصل جام (۱۳۵۴)، مختصری به معرفی گنبدخانه و تزئینات آن پرداخت. خانم لیزا گلمبک (۱۳۶۴) بنای گنبدخانه را در مقاله دوره‌های ساختمانی مجموعه مزار جام مطالعه نمود

اما انتقاداتی نیز به پژوهش‌های او وارد است. پس از گلمبک، مهندس دانشدوست (۱۳۶۴)، گزارش مختصری از مرمت مزار جام و مشاهداتش را در مجله اثر منتشر کرد. همچنین فرامرز صابرمقدم (۱۳۸۳) مطالعاتی منسجم و علمی بر روی بناها و شاکله معماری مزار جام، انجام داد که حاصل این پژوهش‌ها به صورت کتاب به چاپ رسید. بررسی نقش و اهمیت مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جام در تحولات شهر تربت جام از عصر سلجوقی تا اواخر دوره پهلوی از دیگر موضوعاتی بود که توسط علی زارعی و هایده لاله (۱۳۹۵) در قالب تحقیق کتابخانه‌ای و اسنادی منتشر گردید. افزون بر این، علی زارعی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای دیگر، تحولات سیاسی اجتماعی تربت جام را با تأکید بر اهمیت ولایت جام، از دوره سلجوقی تا عصر قاجار به رشته تحریر درآورده است. در همین راستا و به منظور تکمیل مطالعات همه‌جانبه، بر پایه شواهد و قرائن، به‌ویژه در بنای گنبدخانه، مجموعه دیگری به نام «میراث جام، نگاهی نوین به مجموعه تاریخی شیخ احمد جام» به قلم پژوهشی فرامرز صابرمقدم، به نگارش درآمده که در آینده نزدیک به انضمام نتایج تحقیقات نوین، منتشر خواهد شد.

تصویر ۱: مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جام، (نگارندگان)

Figure1: The Complex of Sheikh Ahmad-e jam Tomb

تصویر ۲: پلان بناهای مجموعه تاریخی شیخ احمد جام و موقعیت گنبدخانه

(آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان رضوی)

Figure2: The plan of the buildings of Sheikh Ahmad-e Jam historical complex and the location of the "Gonbadkhaneh"

هدف این پژوهش، ارائه قسمتی از نتایج بررسی‌ها و تحقیقات جدید از مطالعات دامنه‌دار این مجموعه در بنای گنبدخانه و مقایسه اجزاء و عناصر معماری و آرایه‌های آن با ابنیه هم‌دوره است. بنابراین برای دستیابی به این مهم، پاسخ به سؤالات پیش رو، ضروری است؛ (۱) آیا بنای گنبدخانه همان خانقاه بی‌پیرایه شیخ احمد جام است که پس

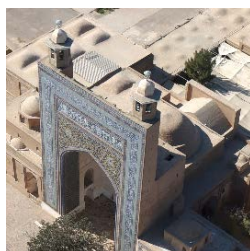
از وفاتش، سلطان سنجر آن را بازسازی نمود؟ (۲) چه توجیهی می‌توان برای وجود کتیبه‌ها و عناصر تزئینی در فضای داخلی با مفهوم و معنایی خاص متصور بود؟ (۳) آیا کتیبه‌ها و طرح‌ها در یک برهه زمانی نگارش و ترسیم شده‌اند؟ به منظور پاسخ به این پرسش‌ها، پژوهش حاضر برای نخستین بار، بنای گنبدخانه را از زوایای مختلف مورد مذاقه و بررسی قرار داده است.

۲. روش‌های تحقیق و بررسی

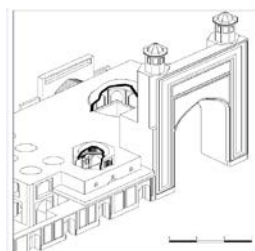
به طور کلی جامعه آماری این پژوهش از نوع ساختار استقرایی (جزء به کل)، شامل مؤلفه‌های موجود در بنای تاریخی گنبدخانه، شامل عناصر شکل‌گیری بنا، کلونی کتیبه‌ها و نقوش تزئینی وابسته به معماری است و بر اساس هدف مورد نظر، بر پایه توصیفی تحلیلی و تطبیقی انجام شده است. داده‌های این پژوهش به روش‌های زیر گردآوری و مورد تحلیل قرار گرفته است روش اسنادی مشتمل بر مطالعات کتابخانه‌ای شامل تهیه و شناسایی منابع مورد نیاز در زمینه مباحث نظری، بررسی پیمایشی یا میدانی به منظور مستندسازی شواهد موجود در بنای گنبدخانه و محدوده تعریف‌شده آن. نمونه‌گیری از کتیبه‌ها و دیوارنگاره‌ها، به منظور آزمایش‌های آنالیز دستگامی و بهره‌گیری از نتایج علمی آن، برای نخستین بار.

۳. بررسی و تحلیل معماری گنبدخانه

معماری گنبدخانه به عنوان هسته اولیه شکل‌گیری مجموعه مزار شیخ جام، در امتداد و در منتهی الیه طولی ورودی اصلی به مجموعه و بنای ایوان واقع شده است. نمای چهارگانه بیرونی گنبدخانه، دارای ابنیه و فضاهای پیرامونی است. این بناها عبارت‌اند از: مسجد جامع قدیم (ضلع جنوبی)، مسجد جامع نو (ضلع غربی) و فضای سراچه (ضلع شمالی) و ایوان در ضلع شرقی. فضای داخلی گنبدخانه با طرح و نقشه‌ای مربع شکل که هر ضلع آن ۹/۴۰ متری باشد، به طور تقریبی فضایی معادل ۸۸/۳۶ مترمربع را به خود اختصاص داده است (تصویر ۳ و ۴). ارتفاع فضای داخلی تا زیر گنبد و ابتدای آهیانه ۱۲/۴۰ متر است. ساختار معماری این بنا شامل پیش ورودی، فضاهای شاه‌نشین، چهار سه کنج (گوشوارها)، سه اتاق کوچک با کاربری چله خانه و چهارطاق نمای پُر هشت‌ضلعی است که سطح زیر گنبد آن با تزئینات قطاربنندی پوشیده شده است (صابر مقدم، ۱۳۸۳: ۴۸).

تصویر ۵: نمای بیرونی گنبدخانه (نگارندگان)
Figure 5: The exterior view of the Gonbadkhaneh

تصویر ۳ و ۴: پلان و ایزومتریک بنای گنبدخانه (آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان رضوی)

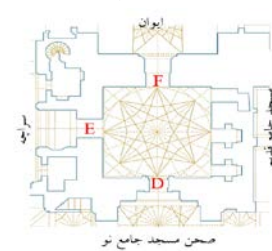

Figure 3, 4: The Gonbadkhaneh building Plan and isometric

با توجه به وضعیت قرارگیری بنا و وجود انگاره‌هایی از تزئینات گچ‌بری اطراف ضلع غربی، ورودی‌های شمالی، جنوبی و شرقی به عنوان درگاه‌های اصلی محسوب می‌شدند (گلمبک، ۱۳۶۴: ۱۹). اما به رغم این نظریه، شواهدی تعیین‌کننده، مؤید ایجاد این درگاه‌ها به فراخور نیازهای ارتباطی گنبدخانه با فضاهای پیرامونی بوده است. بر این مبنا و همچنین وجود کتیبه ضلع جنوب شرقی با روایتی از پیامبر اکرم (ص) و مضمون «المساجد بیوت المتقین» که به

مسجد اشاره شده، این نتیجه حاصل می‌شود، فضای گنبدخانه به سمت قبله، دارای محرابی گچ‌بری و مکان خلوت‌نشینی و برپایی نماز بوده است که در حال حاضر، انگاره‌هایی از قوس گچ‌بری و تزئینات محراب باقی‌مانده و دری چوبی جایگزین آن شده است. همچنین با توجه به تکمیل نبودن تزئینات درگاه در فضای داخلی و وجود بقایای کاشی‌های معرق در نمای بیرونی، شواهدی متقن از ایجاد درگاه شمالی، برای دسترسی و ارتباط با فضاهای موجود در این قسمت مشهود است. فضای داخلی گنبدخانه شامل اجزاء و عناصری است که مانند ماهیت دیگر گنبدخانه‌های مشابه، پلان چهارضلعی آن را در منطقه انتقالی به چند وجهی تبدیل می‌کند. مهم‌ترین این عناصر معماری، گوشوارها و طاق‌نماهای تزئینی پُرکننده است. گوشوارهای گنبدخانه در گوشه‌های چهار ضلع بخش فوقانی و نزدیک به سقف ایجاد شده و سطح زیر گنبد آن با کاربندی‌های بسیار چشم‌گیر مزین گردیده است (صابرمقدم، منتشرنشده). گلمبک، طاق‌نماهای میانی را از نوع «طاق‌نماهای پُر هشت‌ضلعی» از نوع ساده و بدون شکن گاه توصیف کرده است (گلمبک، ۱۳۶۴: ۱۹). در واقع چهارطاق نما عبارت از چهار گوشوار است و چهارتای دیگر روی چهار دیوار ساخته شده و در مجموع از بالا آمدن گوشه‌های بین آنها یک هشت بر منتظم تشکیل می‌شود. بارزترین عنصر معماری بنا، در نمای بیرونی بنا، پوشش گنبدی یک پوش و از نوع خراسانی کم خیز آن است که زیبایی‌های بصری در آن متجلی گردیده و الگوی مشخصی از تلفیق و ارتباط فرم‌های نمادین هنری را با ایمان و اعتقادات اسلامی به نمایش گذاشته است. جرزه‌های این بنا دارای سه لایه گچ روی هم، اندود ضخیمی از کاهگل و دیوارهای خشتی و فاقد هرگونه عناصر تزئینی مانند کاشی و سنگ بوده است (دانشدوست ۱۳۶۴: ۶۰).

۴. چله‌خانه‌های فضای داخلی

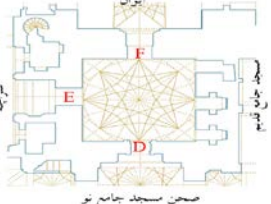
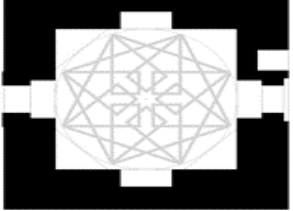

مهم‌ترین عناصر معماری فضای داخلی گنبدخانه که مفهوم خلوت‌خانه را برای این بنا بیش از پیش روشن می‌کند، وجود فضای چله‌خانه‌ها در دیوار ضلع جنوبی است و در طول قرون برای خلوت‌نشینی مورد استفاده قرار گرفته است. بر روی درگاه هر کدام این چله‌خانه‌ها در چوبی دو لته نصب شده است. سه فضای چله‌خانه در سمتی از گنبدخانه قرار گرفته‌اند که دارای جرزه‌های ضخیمی است؛ به طوری که اتصال بنای مسجد جامع قدیم به دیوار گنبدخانه جرزی به قطر ۳/۵۰ متر ایجاد کرده است.

۵. جداره سازی نمای بیرونی

وجود توده‌ای منظم از آجرهای مربع شکل در پشت همه طاق‌نماها، در معماری بنای گنبدخانه، حاکی از جداره بر روی دیواره خشت و گلی آن است. این جداره که با آجرهای ۲۴×۲۴ سانتیمتر ایلخانی صورت گرفته است، فضایی کم‌عرض و کوتاه در حدفاصل این دو جرزه خشتی و آجری پدید آورده است که آثار این دیوار در لایه‌برداری جرزه بیرونی گنبدخانه از سمت مسجد کرمانی تا گنبد سفید مشاهده گردید. بر پایه آگاهی‌های جغرافیایی، نوعی بادخور و تقلیل دهنده رطوبت دالان موجود نیز بین دیوارها ایجاد شده است. معدوی از پژوهشگران معتقدند، از نگاه زیبایی‌شناسانه، این بنا، بیانگر تعادل در ساختار و فن‌های ساختمانی است که باید در معماری آسیای مرکزی، جستجو نمود. در میان این محققان، لیزا گلمبک با استناد به مطالعاتش، ساختار معماری گنبدخانه مزار شیخ جام را با بقایای آرامگاه تیموری مجاور مسجد جامع هرات و همخوانی و شباهت گنبدخانه، با پلان و طرح مقبره سلطان سنجر سلجوقی در مرو متعلق به سده دوازدهم میلادی و مقارن با عصر سلجوقی، مقایسه نموده است (گلمبک، ۱۳۶۴: ۱۹).

جدول ۱. وجوه اشتراک معماری و عناصر تزئینی مقبره سلطان سنجر و بنای گنبدخانه (نگارندگان)

Table 1: Common architectural features and decorative elements of Sultan Sanjar's tomb and the structure of the "Gonbadkhaneh"

گنبدخانه مزار شیخ جام	بنای آرامگاهی سلطان سنجر
 <p>اصحن مسجد جامع نور</p>	
	
	
	

برخی از محققان نیز از این فراتر رفته و بدون استناد تاریخی و معماری، بنای مسجد جامع قدیم را با توجه به سبک و تزئینات آن، بخش باقی مانده از مسجد سلطان سنجر می‌دانند (مولوی، ۱۳۵۴: ۵۶). آرامگاه سلطان سنجر بخشی از مجموعه کاملی است که کاخی داشته و مسجدی که به طور مستقیم به آن متصل بوده است (اتینگهاوزن، گرابر، ۱۳۸۷: ۳۸۳). شملنیزکی نیز معتقد است، تالار گنبدداری که باقی‌مانده نمونه خاص ساختمان بزرگ مرکزی است که یک اصل ترکیب‌بندی در آسیای میانه را نشان می‌دهد (شملنیزکی، ۱۳۸۸: ۲۸۴).

۶. شواهدی از پیشینه بنا

مهم‌ترین وجوه اهمیت گنبدخانه، ارتباط این بنا با فعالیت‌های ارشادی شیخ احمد جام و نخستین خانقاه وی در دهکده معدآباد است. به استناد وقفنامه قرآنی نفیس که حدود ۴۸ سال پس از وفات شیخ، به امر «سلطان

غیاث‌الدین ابوالفتح محمد بن سام غوری (۵۹۹-۵۵۸هـ.ق) در سال ۶۵۴ قمری تقدیم مزار وی گردیده، برای اولین بار در این متن با عبارت «انه یوضع فی موضع من هذا المشهد» به روضه و خانقاه شیخ‌الاسلام احمد اشاره شده است. بنابراین با توجه به پلان مربع شکل گنبدخانه و انجام بررسی‌هایی معماری بر روی ساختار بنا، مشخص گردید کالبد دیوارهای بنا خشت و گلی است و هیچ شواهدی از گرفت و گیر (قفل و بست) بین جرزهای مجاور شرقی آن و فضای رواق، وجود ندارد. به این ترتیب، در گذشته، بنایی خشت و گلی در این قسمت از مجموعه وجود داشته و در دوره‌های بعد بازسازی شده است. به تعبیری دیگر، به استناد پژوهش‌ها، گنبدخانه فعلی مکمل بنای کهن‌تری است که در بازسازی‌ها و دگرگونی‌ها اجزاء و عناصری بر آن افزوده شده است (تصویر ۶). «لیزا گلمبک» وجود آثاری از دو ردیف تزئینات آجری در بدنه غربی را نشانی از منفرد بودن گنبدخانه می‌داند که مقدم بر سایر بناهای اطراف ساخته شده است (گلمبک، ۲۰۱۳: ۱۹-۲۰). همچنین طبق گزارش‌های موجود، در سال ۱۳۵۴ ش، حین خاک‌برداری و مرمت پیرامون گنبدخانه، سه خمره بزرگ، دو عدد پیه‌سوز و یک دانه تسبیح متعلق به قرون ۸ و ۷ هـ.ق پیدا شد (تصویر ۷). از دیگر شواهد قدمت گنبدخانه وجود قطعات کاشی لعابدار فیروزه‌ای و مستطیل شکل در سر کنج‌های آن است که با توجه به اندازه حروف، متعلق به دو کتیبه جداگانه بوده و به قلم ثلث آیه‌الکرسی بر روی آن برجسته نویسی شده است (تصویر ۸). احتمال دارد این کتیبه تا زمانی که سقف گنبدخانه نیاز به تجدید داشته، بر روی بنا نصب بوده است. نمونه‌هایی از این نوع کاشی‌های کتیبه دار متعلق به قرن هفتم هجری در موزه متروپولیتن شناسایی شده است.

تصویر ۸. کاشی‌های لعابدار سر کنج بنا
(گزارش فنی مزار جام، ۱۳۵۴ ش) (نگارندگان)
Figure8: Glazed tiles at the corner of the building

تصویر ۷. خمره‌های مکشوفه از محدوده گنبدخانه
(نگارندگان)
Figure7: Jars discovered around the "Gonbadkhaneh" area

تصویر ۶. دیوار خشتی و منفرد گنبدخانه
Figure6: The only brick wall Of the "Gonbadkhaneh"

در متون تاریخی به خانقاه اولیه شیخ احمد جام و وجود بنای گنبد دار در این محدوده اشاراتی شده است. از جمله کهن‌ترین متنی که به خانقاه شیخ احمد در دهکده محصور «معدآباد» (در فاصله ۳۰۰ متری مجموعه فعلی) و شبستانی بودن آن با ستون‌های چوبی بوده اشاره کرده، کتاب فرائدغیاشی (۸۳۴هـ.ق) از «جلال‌الدین یوسف اهل» مردی ادیب از خاندان شیخ جام در قرن نهم هجری است. در این کتاب از نامه‌ای تاریخی مربوط به دوره سلطان سنجر سلجوقی یاد شده است. این واقعه مربوط به زمانی است که جمعی از رعایا و مریدان شیخ برای ساختن خانگاه (خانقاه) و مسجد جامع مساعدت می‌نمودند (یوسف اهل، ۱۳۵۴: ۲۶ و ۲۹). همچنین در متن‌های تاریخی به مخارج و هزینه‌های این خانقاه نیز پرداخته شده است (بوزجانی، ۱۳۴۵: ۹۱). حکایت دیگری درباره موضع مرقد شیخ عمادالدین عبدالرحیم در موقعیت مجموعه فعلی وجود دارد که در زمان حفر قبر فرزند ایشان، رایحه‌ای فایح گردید که تمام گنبد و رواق معطر شد و نیز اشاره مریدان به محل خلوت نشینی شیخ‌الاسلام شهاب‌الدین اسمعیل در بنای گنبد در زمان عزیمت «امیرچوپان» از هرات به جام (بوزجانی، ۱۳۴۵: ۱۰۲ و ۷۲).

۷. درهای چوبی و تاریخی گنبدخانه

به طور عمده علاوه بر درهای ورودی چله خانه‌ها در ضلع جنوبی، در اضلاع حدودی شمالی، سمت قبله و شرقی درهای دیگری نصب گردیده است. بر روی این درهای چوبی تنها کتیبه‌ای که دیده می‌شود، عبارت «الملک» به خط کوفی «معقد مورق مزهر مشبک» با روکاری معرق و طرح‌های تزئینی است. گلمبک سه جفت در گنبدخانه را قرن چهاردهم میلادی (سده هشتم هجری) و یک جفت در چهارم واقع در درگاه غربی را قرن پانزدهم (دوره تیموری)، تاریخ‌گذاری کرده است (گلمبک ۱۳۶۴، ۱۹). اما مهم‌ترین این درها، اثری است نفیس که در ورودی اصلی بنا نصب شده است (تصویر ۱۰ تا ۱۲).

تصویر ۱۱. کتیبه الملک به خط کوفی (نگارندگان)

Figure 11: The inscription of Al-Molk Kufic script

تصویر ۹ و ۱۰. نمونه درهای فضای داخلی مزین به کتیبه «الملک» (نگارندگان گنبدخانه)

Figure 9, 10: A sample of the interior doors script the "Gonbadkhaneh" Decorated with the inscription of "Al-Molk

تصویر ۱۲. در اصلی و نفیس گنبدخانه (نگارندگان)

Figure 12: The main and exquisite doors of the Gonbadkhaneh

درگاه اصلی، کلافی با روکشی از درخت ساج به پهنای ۱۲ سانتی‌متر با کاربرد «چپیله» یا نعل درگاه از چوب گردو دارد و به واسطه یک در چوبی که هر لت آن به بلندی ۳/۳۰ و عرض ۱/۱۶ متر است به فضای درونی بنا پیوند می‌خورد. لت درها از بالا و پائین با بست‌هایی متصل به چهار دور پاشنه گرد، به چهار چوب متصل و محکم شده است. این در قدیمی که در اسپر ایوان تعبیه شده دارای دو لت، دماغه‌ای در سمت چپ با تزئینات مقرنس بسیار ظریف (تصویر ۱۳)،

گل‌میخ‌های تزئینی، چفت‌وبست‌های فلزی در چندین نقطه (تصاویر ۱۴ و ۱۵) و قاب‌های کوچک و بزرگ تزئینات هنرمندانه مثبت‌کاری در قالب کتیبه و نقوش متنوع است

تصویر ۱۴ و ۱۵. نوع تزئینات و چفت‌وبست فلزی (نگارندگان)
Figure 14, 15: Top of the middle crown on the

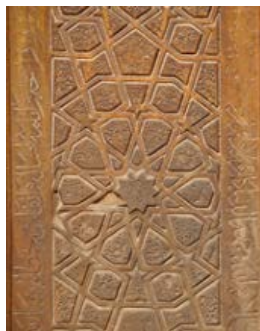
تصویر ۱۳. دماغه تاج میانی در اصلی گنبدخانه (نگارندگان)
Figure 13: Type of decorations and metal fasteners main door in the "Gonbadkhaneh"

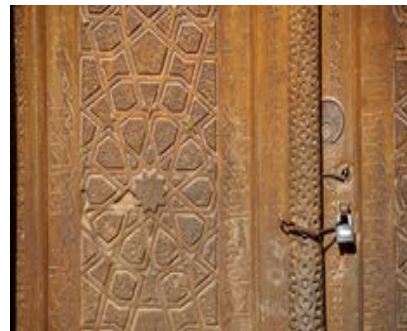
نقش‌های برجسته این در نفیس ترکیبی موزون از طرح گره با شمشه ایرانی یا هشت است که نوارهایی به صورت حمیل آنها را از یکدیگر جدا کرده است (تصاویر ۱۶ و ۱۷). گره‌ها از تلفیق آلاتی مانند شمشه، ترنج، پنج‌ضلعی، پنج‌پر، شش‌بند، ترقه، طبل، سورمه‌دان و... تشکیل می‌شوند (مکی نژاد، ۱۳۸۵: ۱۱) (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۸. طرح گره صندوق چوبی شیخ صفی (نگارندگان)
Figure 18: Girih design on Sheikh Safi's wooden box

تصویر ۱۷. نقش شمشه در گره مثبت (نگارندگان)
Figure 17: The image of "shamsa" On girih inlays

تصویر ۱۶. تزئینات گره و شمشه بر روی قاب‌ها (نگارندگان)
Figure 16: Decorative girih tiles and "shamsa" on the frames

این در چوبی نفیس، شامل دو قاب بزرگ طرفین و حاشیه پیرامون آن و دو قاب مستطیلی کوچک در بالا و پایین قاب بزرگ است. در لتهای اصلی طرفین در بزرگ گنبدخانه، گفتاری از خلیفه اول و در ادامه به نقل از حضرت علی علیه‌السلام، پیرامون قاب‌ها به قلم ثلث شیوا به سبک کتیبه داخل گنبدخانه، برجسته نویسی شده است. متن حدیث حاشیه قاب سمت راست و ادامه آن حاشیه قاب سمت چپ را پوشش داده و به این مضمون است:
(من کلام امیر المومنین ابابکر رضی‌الله‌عنه..... و اخبارها خلقتهم اقوافولی هذا و استغفروالله لی لکم انه هو... متن حدیث در حاشیه قاب سمت چپ:

«قال امیر المومنین علی بن ابی طالب کرم الله وجهه الدنيا دار ممر، لا دار مقر، و بطن أمه مبدأ سفره، و زمان حیاته مقدار مسافته، و سنوه منازلہ، و شهوره فراسخه و امیاله، و آیامه و أنفاسه خطأه، و الآخره مقصده یسار به سیر السفینه...»

در دو قاب کوچک مستطیلی بالا در طرفین، روایتی از نبی مکرم اسلام(ص) به خط کوفی تزئینی مشبک دیده می‌شود. در قاب سمت چپ این حدیث به خط کوفی خوانش شده است: «الدنيا دار الفنا و الاخره دار البقا» (تصویر ۱۹). در قاب سمت راست با همان شیوه صورت مشبک نوشته شده: «الدنيا ساعه فاجعلها طاعه» (تصویر ۲۰). این عبارت در بناهای متعلق به سده هشتم هجری از جمله در ایوان جنوب شرقی سلطانیه، بنای هارونیه در توس مشهد و در کتیبه گچ‌بری سردر آرامگاه محیی الدین محمد معروف به حرمخانه در مجموعه شیخ صفی الدین اردبیلی دیده می‌شود (تصویر ۲۱).

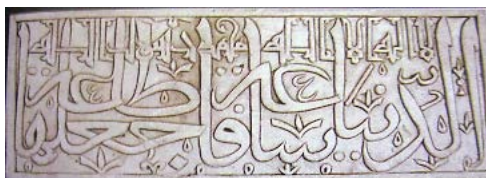
تصویر ۲۰. کتیبه الدنيا ساعه- در نفیس گنبدخانه (نگارندگان)

Figure20: The inscription saying: “Aldonya Saat”, The exquisite door of the”Gonbadkhaneh”

تصویر ۱۹. کتیبه الدنيا دارالفنا- در نفیس گنبدخانه (نگارندگان)

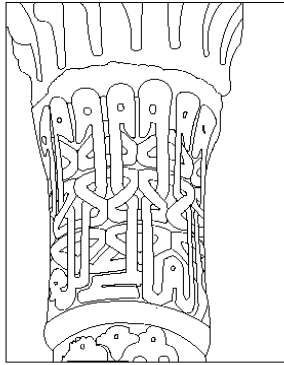
Figure19: The inscription saying: “Aldonya Darolfana” The exquisite door of the”Gonbadkhaneh”

تصویر ۲۱. کتیبه الدنيا ساعه- حرمخانه مجموعه شیخ صفی، ایلخانی (نگارندگان)

Figure21: The inscription saying: “Aldonya saat”, Shrine of Sheikh Safi, Ilkhanid Period

نام هنرمند و تاریخ ساخت این در نفیس به خط ثلث در لتهای جداگانه کتیبه شده است. در انتهای قاب میانی سمت راست عبارت «تمت هذه الباب فی شهر الاصم» و در قاب سمت چپ «رجب سنه ثلاث و ثلاثین و سبعمائه (۷۳۳ هجری) دیده می‌شود. همچنین نام هنرمند به خط ثلث در بالاترین قسمت، بر روی قاب کتیبه «الدنيا ساعه...» با این عبارت ایجاد شده است: «هذا الباب عمل استاد فرخ تبریزی». بر روی تاج میانی این در نفیس یا دماغه چوبی آن، زیر دو ردیف از تزئینات منبت کاری نیز، در سیر انجام این پژوهش، کتیبه‌ای کوفی و منبت با مضمون «تعالی لله»، در میان این نقوش هنرمندانه شناسایی شده است (تصاویر ۲۲ و ۲۳).

تصویر ۲۳. طرح کتیبه شناسایی شده (نگارندگان)

Figure23: The design of the identified inscription

تصویر ۲۲. کتیبه شناسایی شده بر دماغه در نفیس (نگارندگان)

Figure22: Identified inscription on the top
Of an exquisite door

معدودی از آثار چوبی و درهای نفیس از سده هشتم هجری در بناهای تاریخی و موزه‌ها شناسایی گردید که به لحاظ مطالعات تطبیقی هنری و شناخت اجزاء و عناصر، با در گنبدخانه مجموعه شیخ جام مشابهت دارند. همه این شواهد مؤید بالندگی و رشد هنر چوب کاری و منبت هنرمندانه در عصر ایلخانی است (خواجه احمد طاهری و دیگران، ۱۳۹۶: ۳۴-۴۶). از این نمونه‌ها می‌توان به در مسجد جامع بایزید در بسطام (۷۰۷ تا ۷۰۹ هـ.ق)، منبر مسجد جامع نایین (۷۱۱ هـ.ق) (نوحی، ۱۳۹۱) با اقتباس از اسلوب دوره سلجوقی، رحل قرآن چوبی در موزه مترو پولیتن (۷۶۲ هـ.ق) (خواجه احمد طاهری، ۱۳۹۶)، صندوق چوبی بنای معروف به هفتاد و دو تن در ساروق اراک، بر روی قبر نصره خاتون (۷۱۹ هـ.ق)، در چوبی با کتیبه‌ای به خط نسخ از مازندران در موزه دوران اسلامی (۷۵۴ هـ.ق) (جعفری فرد و دیگران، ۱۳۹۴)، منبر چوبی مسجد جامع سوریان بوانات فارس (۷۷۱ هـ.ق) (موزه ملی ایران، دوره اسلامی) اشاره کرد. از دیگر نمونه‌های باقی‌مانده درهای چوبی با مهر اصالت ایلخانی که به لحاظ ظاهر و زمینه‌های هنری با در گنبدخانه مزار جام مطابقت دارد، دری است نفیس به ابعاد ۴۶۰ در ۲۶۰ و ضخامت سی سانتی‌متر معروف به «قاضی الحاجات» که پیش از این در ورودی دارالسیاده حرم مطهر امام رضاع) نصب بوده و در مقبره خالصی که در موزه مرکزی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود (کفیلی، ۱۳۷۸: ۹).

۸. کتیبه‌های فضای داخلی گنبدخانه

در دوره ایلخانان، به دلیل قوت گرفتن مباحث مربوط به خوشنویسی، کتیبه‌نگاری در کنار سایر نقوش گیاهی و هندسی، در تزئین سطوح بناهای به جامانده از این دوران، کاربرد وسیعی داشته است. کتیبه‌ها، فارغ از ویژگی‌های هنری و بصری به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع تاریخی آگاهی‌دهنده، نقش مهمی در آشکار نمودن هویت فضاهای معماری، حاکم زمان، بانی، حامیان و... این بناها دارند. از این حیث، بنای گنبدخانه با وجود خطوط کتیبه‌ها و شیوه نگارش آنها، سبب اعتلای تزئینات و زیبایی روح معنوی آنها از دیدگاهی معناگرایانه سبب تعدیل منظری حجم مربع شکل بنا شده است. نگارش بیشتر کتیبه‌های فضای داخلی گنبدخانه با قلم «ثلث ترکیبی» و به صورت ترسیم دو خطی انجام شده است. به طور کلی، خط ثلث که ساختاری ایستا و موقر دارد، بیشتر برای تزئین کتاب و کتیبه‌ها به کار می‌رفت. ارتفاع «الف» شیوه خوشنویسی ثلث به هفت نقطه می‌رسد و اشکال متعدد حروف مجال گسترده‌ای را برای هنرنمایی خطاط پدید می‌آورد تا با کمک دیگر عناصر و اجزاء معماری، در بیننده احساس شکوه و قدرت ایجاد نماید.

۹. کتیبه تاریخی مادر و فرزند

مهم‌ترین کتیبه گنبدخانه در حاشیه بخش فوقانی و منطقه شکن‌گاه و زیر هشت گنبد، به صورت سرتاسری پیرامون بنا را پوشش داده است. این‌گونه کتیبه‌نویسی که برای نخستین بار در معماری ارزشمند عصر ایلخانی مورد استفاده هنرمندان و کاتبان قرار گرفته، شامل دو ردیف نوشته در دل یکدیگر است که در اصطلاح به این نوع کتیبه‌ها «مادر و فرزند» گفته می‌شود. نوشته‌ای که در ردیف پائین کتیبه قرار دارد، بزرگ‌تر و آن که کوچک‌تر و ظریف‌تر است در بالا و بر روی نوشته بزرگ‌تر، تحریر شده است. این دو کتیبه متمایز، اما مکمل یکدیگرند. بناهایی که این نوع کتیبه‌نویسی در آن شناسایی شده باید به تربت‌خانه گنبد سلطانیه (۷۱۰ هـ.ق) (حمزه لو، ۱۳۸۱: ۷۳)، بقعه پیر بکران (۷۱۲ هـ.ق) (حمزه وی و دیگران، ۱۳۹۲: ۴)، مسجد جامع ورامین (۷۲۲ هـ.ق)، مقبره سید رکن‌الدین (۷۲۵ هـ.ق)، مسجد جامع ابرقو (۷۳۸ هـ.ق)، بنای امامزاده فضل بن سلیمان آوه و بنای آرامگاهی سید شمس‌الدین (۷۶۷ هـ.ق) اشاره کرد.

جدول ۲. مقایسه کتیبه مادر و فرزند گنبدخانه و کتیبه بناهای دوره ایلخانی (نگارندگان)

Table 2. A comparison between the inscription of the mother and child in the “Gonbadkhaneh” and the inscriptions in the buildings of the Ilkhanid period

مسجد جامع ورامین

بقعه پیر بکران

گنبدخانه شیخ جام

بقعه شمس‌الدین یزد

بنای سلطانیه

مسجد جامع ابرقو

کتیبه گنبدخانه با ماهیت احدائیه، شامل دو قلم نگارشی است. نوشته کوچک‌تر به صورت افقی با مضمون سوره مبارکه «فتح» به خط کوفی به رنگ لاجوردی بر روی نوشته‌ای بزرگ‌تر به قلم ثلث ترکیبی عربی-فارسی قرار گرفته و اطلاعات معتبر و مهمی را از پیشینه معماری گنبدخانه و دوره‌های آن ارائه می‌دهد (تصاویر ۲۴ و ۲۵).

تصویر ۲۴. بخشی از کتیبه مادر و فرزند گنبدخانه (صابر مقدم، منتشر نشده)

Figure 24: part of the inscription of the mother and child in the “Gonbadkhaneh”

تصویر ۲۵. طرح کتیبه مادر و فرزند (صابر مقدم، منتشر نشده)

Figure 25: The design of the “mother and child” inscription

۱۰. کتیبه

«ذکرالله اعلى و بالتقديم احق وام الحق [.....] لیوم الاخر و قال النبی علیه اسلام : یبعث لهذِهِ الامه على رأس کل مائه سنه من یجددلها بنیان الدین، چون به حکم این دو نقل صحیح و نص صریح توفیق احیا مراسم بقاع ارباب خیرات و بارع اصحاب و فورکرم و کرامات درباره بنده ضعیف ابی الحسین محمد بن محمد بن محمد بن ابی بکر کرت و وقفه الله تعالی لمایجب و یرضی بتحقیق پیوست. بتجدید عمارت این قبه فلک اساسها سیماکه تشیید قواعد و ابتناء آن باسم و رسم مجاوران تربت حضرت وارث تخت ولایت احمد بن ابوالحسن پیشوای هر دو گیتی رهنماء انس و جان زیدت قدسافی عهد دولت قطب افلاک الهدی بحر الفضائل والعلی بن مطهر من قوم احمد و هو احمد قومه فهم خیار و هم خیر المعسر قدر [ترین] کان بانی اصله مُلک الوری قیما (...). الموالی سنجر فی شوال مَضی من هجره لام و جیم بعد خاء فأسطرصوّرت حدوث یافته بود اشارت نمود فی شهر سنه ثلاث و ستین و سبعمائه»

۱۱. ترجمه کتیبه

(ترجمه حدیث).... «چون به حکم این دو نقل صحیح و آشکار، توفیق آداب و آیین زنده نگه داشتن بقعه و مزارات، فاضل اصحاب، بزرگی و بخشش فراوان درباره بنده حقیر «ابی الحسین محمد بن محمد بن محمد بن ابی بکر کرت» کرد تا اینکه خداوند متعال او را هدایت و بر آن راضی شود. به حقیقت پیوست ساختن شاکله این قبه آسمان بنیان که استوار نمود قواعد و اساس آن به نام و آداب مجاوران مرقد حضرت وارث تخت ولایت، احمد بن ابوالحسن، راهبر هردو جهان و راهنمای انسان و جن، فراوانی مقدسات در روزگار دولت قطب آسمان هدایت، دریای بزرگی و نیکی‌ها و والایی، ابن مطهر از قوم احمد و او بهترین قوم است و این هم یکی از صفات آنان است که بهترین اشخاص هستند و برترین سختی گیر توانمند. به درستی که برپا کننده اصلی بنای قبلی «قیما (...).» موالی (بنده و هم‌پیمان) سنجر بود، درشوالی که (جمع حروف ابجد-۶۳۳ق) از هجرت گذشت. پس اشاره شد به این اتفاق به دنبال هم (خط به خط) در ماه‌های سال ۷۶۳ (هق)».

۱۲. بررسی کتیبه به لحاظ مفهومی

با توجه به این که در آغاز کتیبه نام جلاله «الله» ذکر شده، علی‌رغم کتیبه‌های مشابه، در ابتدای متن عبارت ورودی «بسم الله الرحمن الرحیم» وجود ندارد. بخش دوم نوشته تاریخی روایتی است از نبی مکرم اسلام (ص) و شخصی به نام «ابوهریره» آن را نقل کرده با عبارت «ان الله یبعث لهذِهِ الامه على رأس کل مائه سنه من یجدد لها دینها»، به راستی خدا برای این امت در سر هر صد سال کسی را مبعوث می‌نماید تا دین این امت را تازه کند (سجستانی، بی تا: ۱۷۸). مفهوم این گفتار با وجود نظریه پردازان و دیوان سالاران قدرتمندی چون امام محمد غزالی و خواجه نظام الملک طوسی نیز در عصر سلجوقی مورد توجه و اقبال حکومتی‌ها قرار گرفته است (نظام الملک، ۱۳۴۰: ۱۳). بیهقی و الحاکم نیز این روایت را تکرار کرده اند.

۱۳. متن کتیبه از دیدگاه تاریخی

متن کتیبه در ادامه، به آخرین مرحله از تکمیل فضای داخلی و تجدید معماری پوشش بنای فعلی گنبدخانه، در زمان یکی از ملوک آل کرت به نام «ابی الحسین محمد بن محمد بن محمد بن ابی بکر (معزالدین) کرت» و مساعدت مالی او به مزار شیخ الاسلام احمد جام در سال ۷۶۳ هـ.ق اشاره دارد. «آل کرت» سلسله‌ای از پادشاهان محلی ایران بودند که در فاصله سال‌های ۶۴۳ تا ۷۸۳ قمری بر ناحیه‌ای از سرزمین‌های شرقی فلات ایران فرمان می‌راندند و متصرفات آنها گاه تمام سرزمین‌های شرقی خراسان، سیستان و کرانه‌های سند را دربرمی‌گرفت. اما همواره پایتخت حکومت آنها شهر هرات بود (حافظ ابرو، ۱۳۸۹: ۵-۲ و مجتبوی، ۱۳۸۹: ۵۱). زمامداران این سلسله حدود یکصد و چهل سال به طور مستقل و هشت سال زیر نظر تیمور حکومت کردند. اغلب پادشاهان آل کرت، از زمره علما، عرفا، شاعران، ادیبان و هنرمندان عصر خود به شمار می‌رفتند و در علم و ادب موصوف بوده‌اند (اسفزاری، ۱۳۳۸: ۳۴). یکی از موارد قابل تأمل در کتیبه وجود حدیث در ابتدای آن است که به نوعی بیانگر پیروی این حاکم از روش‌های دینی و حکومتی عصر سلجوقی است. با توجه به این متن تاریخی، تمامی امور گنبدخانه در زمان معزالدین، به سعی و اهتمام «ابن مطهر» از اعیان احمد جام و همچنین متولی تربت مقدسه احمدیه، صورت گرفته است. عباراتی که در متن کتیبه به وی نسبت داده شده، مؤید تعظیم و تکریم و اعتبار او به عنوان اکابر قطب آسمان هدایت، دریای بزرگی، نیکی‌ها و والایی است. حافظ ابرو در کتاب تاریخ سلاطین کرت حسین بن ملک غیاث‌الدین (معزالدین) را ستوده است (حافظ ابرو، ۱۳۸۹: ۱۷۱).

بخش پایانی کتیبه گنبدخانه، عبارتی احدثی است که روایت متن آن اشاره به بانی و تاریخ (شوال سال ۶۳۳ هـ.ق/جولای ۱۲۳۶ م)، اولین بنای ساخته شده در کنار مزار شیخ جام دارد. با توجه به فرسایش و ریختگی این قسمت مهم از کتیبه تاکنون خوانش‌های بسیار محدودی برای آن مطرح گردیده است که با بررسی کتیبه و متون تاریخی و تهیه تصاویر متعدد این بخش از کتیبه کامل گردید. در قسمت پایانی کتیبه به یک واقعیت تاریخی-معماری نیز اشاره شده است و اینکه بانی اصلی بنای قبلی (کان بانی اصله مُلکِ الوری) شخصی به نام «قیماس» که موالی به معنای ارادتمند، دوستدار و هم‌پیمان سنجر بوده است، مأموریت یافته تا بنایی را در کنار حظیره شیخ احمد جام بنیان نماید (صبرمقدم، منتشر نشده). در میان شخصیت‌های تاریخی، قیماس دیگری با نام کامل «امیر عمادالدوله عمادالدین قیماس» مطرح گردیده که وی مباشر و والی سلطان سنجر بوده است که در سال ۵۴۸ هـ.ق هم‌زمان با فتنه غزها کشته شد (ستارزاده، ۱۳۸۹: ۱۳۰).

۱۴. کتیبه‌های «استاد عبدالوهاب بنا» و «سلطان‌شاه نقاش»

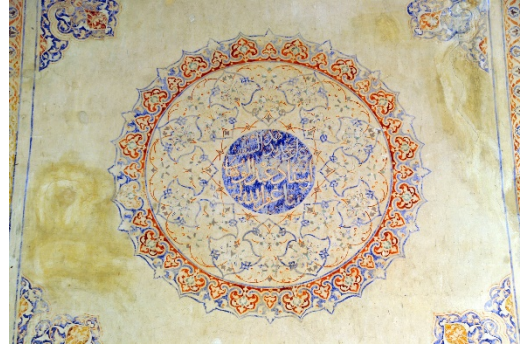
این کتیبه‌های ارزشمند که مربوط به بنای سقف گنبدخانه و نقاشی دیوارنگاره‌های آن است، در میان دو طرح تزئینی مدور در سمت چپ و راست درگاه اصلی دیده می‌شود. متن «عمل بتجدید هذه السقف استاد عبدالوهاب بنا غفرالله له» (تصویر ۲۶)، گویای آن است که سقف (پوشش) گنبدخانه توسط معماری چیره دست به نام «استاد عبدالوهاب بنا» و نظارت وی تجدید بنا شده است. در دو نقطه از این کتیبه اشتباهات عمدی یا سهوی در مفهوم نوشتاری وجود دارد. در نوشته پیشین «عمل العبد» به جای «عمل بتجدید هذه السقف» و «معمار» به جای «بنا» تحریر شده است. اما به هر حال، ایجاد پوششی این چنین در گنبدخانه، گواه مهارت «عبدالوهاب بنا» در حرفه معماری بوده است. نام

ترسیم‌کننده دیوارنگاره‌ها و کاتب نوشته‌ها به شیوه آبرنگی با عبارت «عمل العبد الضعیف سلطان‌شاه نقاش غفرالله له» (تصویر ۲۷) مشخص شده است.

تصویر ۲۷. محل کتیبه سلطان‌شاه نقاش (نگارندگان)

Figure 27: The location of "Sultan Shah Naghash's" inscription

تصویر ۲۶. نام استاد عبدالوهاب بنا در یکی از شمشه‌ها (نگارندگان)

Figure 26: The name of Master "Abdul Wahab" the builder in one of the "Shamsas"

۱۵. کتیبه‌های قرآنی و اسماء متبرکه

هنرمند ایرانی در دوره اسلامی از دیرباز به استعداد هنر خوشنویسی برای تجلی ایمان و بیان مفاهیم ژرف دینی واقف بوده است. کاربرد این هنر با استمداد از وحی الهی و عرفان سبب گردید، عرفانی که سرچشمه‌ای فیاض برای تجلیات روح نا آرام آدمی است (طریقی، ۱۳۷۵: ۱۲۶). بنای گنبدخانه مشحون از کتیبه‌های قرآنی و اسماء متبرکه است که با قلم خطوط اسلامی با ابعادی وسیع و باشکوه در تزئین این مکان جلوه‌گری می‌کند. این کتیبه‌ها شامل «لااله الا الله محمد رسول الله»، با خط معقلی یا بنایی، (تصویر ۲۸) مشابه نمای بیرونی مسجد جامع و قباب درگاه خانقاه مجموعه آرامگاهی شیخ عبدالصمد اصفهانی (بلر، ۱۳۸۷: ۱۸۵) (تصویر ۲۹)، سوره اخلاص به قلم زیبای ثلث (مولوی، ۱۳۵۴: ۵۱)، سوره مبارکه «انسان» به خط ثلث سفید از ابتدا تا اواخر آیه (تصویر ۳۰)، چهار طاق نمای پُر هشت ضلعی، عبارت «قال النبی صلی الله علیه و سلم، الدنيا ساعه فاجعلها صدق و طاعه الله» که از احادیث هم‌دوره ایلخانی است، «الملک لله» به خط کوفی و به صورت تکرار و عبارت «و ما توفیقی العلی الابالله العظیم»، دوبار به طور موازی و قرینه نوشته شده است (تصویر ۳۱).

تصویر ۲۸. سوره انسان بر روی قوس طاق (نگارندگان)

تصویر ۲۹. تکرار الملک به خط کوفی (نگارندگان)

تصویر ۳۰. کتیبه معقلی مجموعه شیخ عبدالصمد (بلر، ۱۳۸۷)

تصویر ۳۱. کتیبه خط معقلی (نگارندگان)

Figure 28: The inscription written in Moadqali style

Figure 29: The inscription written in Moadqali style belonging to the Complex of Sheikh Abdul Samad (Belar, 2008)

Figure 30: Repetition of "Al-Malik" in Kufic script

Figure 31: Surah "Al-Insan" on the Curve of the arch

۱۶. کتیبه‌های حدیث

در نمای داخلی گنبدخانه دو نوشته به خط ثلث سفید بر زمینه لاجوردی در داخل قاب‌های تزئینی با نقوش اسلیمی با روایات و احادیثی از حضرت محمد(ص) با این عبارات، کتیبه شده است: ضلع جنوب‌شرقی «قال النبی صلی الله علیه و سلم، المساجد بیوت المتقین صدق رسول الله» و به قرینه، در ضلع شمال‌غربی: «قال النبی صلی الله علیه و سلم الاحسان ان تعبدالله کانک تراه فانک ان تراه فانه یراک». از نکات مهم در این کتیبه‌ها، وجود کادر تزئینی است که در ابتدا این الگوی تزئینی به صورت کامل ترسیم گردیده، اما در حال حاضر این کادر آرایه‌ای، ناقص است.

۱۷. دیوارنگاره‌های گنبدخانه

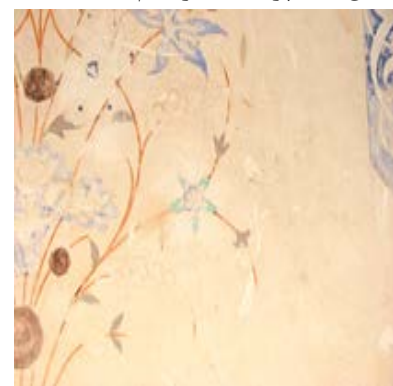
یکی از ویژگی‌های مهم هنری گنبدخانه، تمرکز دیوارنگاره‌هایی است که در نقاط مختلف فضای داخلی این بنا ایجاد شده و اهمیت روحانی و عرفانی آن را در گذشته نشان می‌دهد. در این بنا، با کاربرد رنگ‌دانه‌های معدنی، نگاره‌ها و کتیبه‌ها بر روی نما، ترسیم شده است. رنگ ایده‌آل این دیوارنگاره‌ها، آبی سیر با عمق و شدت فوق‌العاده است که این نوع رنگ در فضای داخلی آرامگاه سلطان سنجر نیز به کار رفته است. رنگ‌ها در دیوارنگاره‌ها اشاره به همان عرفان الهی و عشقی روحانی همراه حرارت درونی و باطنی دارد. خطوط عمودی مزین به عبارات قرآنی روی فیلیوش‌ها که با در نظر گرفتن تناسب فضای داخلی، در قسمت‌های بدون نقش کتیبه شده، گرایشی است به عالم بالا و کتیبه دو خطی (مادر و فرزند) نزدیک به پوشش بنا، بیننده را به تحسین وامی‌دارد. پوشش زیر بقعه (آهیانه) که با هنر قطار بندی مزین و به قوس‌های منظمی تقسیم شده، حاوی اشکال مثلثی است که با خطوط معقلی «بنایی» به صورت تکرار آراسته شده است. طرح پیرامونی دیوار ضلع جنوبی در دو قسمت کتیبه قرآنی شامل نقشی به رنگ زیبای لاجوردی، ملهم از خط کوفی با پیوند دو «الف» و گره مشبک که به صورت زنجیره‌ای تکرار شده است و در میان آن خطی مدور به رنگ شنگرف تیره مایل به قهوه‌ای دیده می‌شود. به طوری که تمامی حرف «الف» پس از انتقال به مرکز طرح، تشکیل یک ستاره هشت پر را داده است. در نقاط بدون طرح نیز تعدادی گل و برگ و نقش‌های پرکننده ترسیم شده است (تصاویر ۳۲ تا ۳۴).

تصویر ۳۴. نقش تزئینی در میان قاب‌های هندسی (نگارندگان)
Figure 34: Decorative image in the middle of Geometric frames

تصویر ۳۳. دیوارنگاره گلدان و گل (نگارندگان)
Figure 33: the mural of Vase and flower

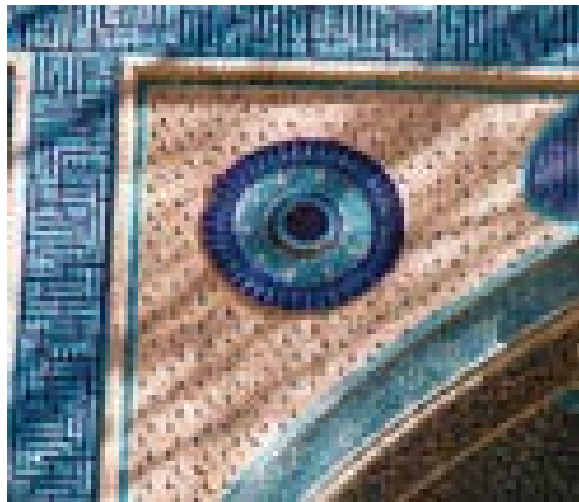

تصویر ۳۲. نقش گل‌های ظریف (نگارندگان)
Figure 32: The image of delicate flowers

این طرح‌ها شباهت بسیاری به تزئینات دایره‌ای شکل نقاشی روی گچ زیر دور طاق ایوان جنوب‌شرقی در داخل گنبد سلطانیه از شاهکارهای هنری عصر ایلخانی دارد. در این بنای هم‌دوره با گنبدخانه مزار شیخ جام، تزئینات نقاشی روی گچ به اشکال ترنج و شمسه و نگارش خطوط در زیر گنبد و بالای لچکی و پشت بغل طاق‌های بزرگ در ایوان غربی، جنوبی، جنوب‌غربی و شمال‌غربی بارنگ‌های آبی، سفید، نیلی، اخراپی، قهوه‌ای، سبز و... نقاشی شده است (حمزه لو، ۱۳۸۱: ۲۵۰ تا ۲۵۵).

۱۸. قاب‌های «شمسه»

طرح‌های «شمسه» از کامل‌ترین دیوارنگاره‌های تزئینی گنبدخانه و منحصر به همین بنا بوده و این‌گونه ترسیم در هیچ‌یک از بناهای تاریخی ایران، هم‌عصر با گنبدخانه (ایلخانی و آل کرت) شناسایی نشده است. در تزئین نمای لچکی خانقاه شیخ عبدالصمد در شهر نطنز، شمسه‌ای با گچ‌بری ایجاد شده است (تصویر ۳۵). چنین نقوشی در هنر اسلامی علاوه بر جایگاه زیباشناسانه صوری، گویای راز و رمزهای دینی و فرهنگی از جمله قواعد تأویل، فنا و زوال هستی، اشاره به آسمان و حقیقت ازلی و خیال متصل و منفصل است. به نحوی که این آرایه‌ها انعکاس‌دهنده ایمان و عقاید توحید مدار، جاودانگی، اصالت و خلوص و ارادت به عارفی بزرگ و تأثیرگذار است. زیبایی نقش شمسه و انتظام آن در مرتبه‌ای است که بسیاری از طرح‌های هندسی، به‌خصوص انواع گره، به آن ختم می‌شود. شمسه‌های گنبدخانه به صورت منفرد در قاب‌های محدودکننده چهارضلعی مزین به طرح‌هایی ریزنقش ترسیم شده است. در حاشیه عمودی این عناصر تزئینی، نقوش هندسی لوزی شکل بر روی هم قرار گرفته و با رنگ‌های متنوع جلوه‌گر شده است. تعدادی از این نقوش شباهت بسیاری با شمسه‌های نسخه‌های خطی اهدایی و وقف‌شده در قرن هشتم هجری به مزار شیخ جام دارد. به طور عمده در این نسخه‌های مکتوب، آرایه‌های هنری، اصول صفحه‌آرایی اسلامی و هنر تذهیب نظیر شمسه، شرفه، سرلوحه، کتیبه، ترنج و سرترنج، لچکی، جدول، کمند، اسلیمی و... دیده می‌شود (جدول ۳).

تصویر ۳۵. شمسه در تزئین نمای لچکی خانقاه شیخ عبدالصمد-نطنز

(بلر، ۱۳۸۷)

Figure35: “Shamsas” in decorating the gussets in Sheikh Abdul Samad monastery - Natanz (Beler, 2008)

شمسه های قرآنی

طرح شمسه های گنبدخانه

جدول ۳. مقایسه شمسه های گنبدخانه و شمسه های قرآنی در نسخه های ایلخانی
اهدایی به مزار شیخ جام (نگارندگان)

Table 3: A comparison between the “shamsas” in the
“Gonbadkhaneh” and Quranic “shamsas” in Ilkhanid scripts
donated to Sheikh-e Jam’s mausoleum

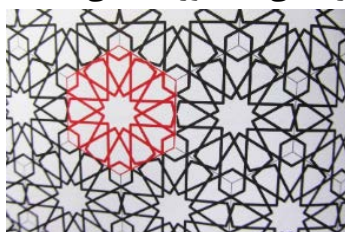
۱۹. دیوارنگاره‌های پوشش گنبدخانه

آهیانه (فضای زیر گنبد) در بنای گنبدخانه، نقطه‌ای است که تزئینات قطاربندی (تقسیم‌بندی و حاشیه طرح سقف گنبد) به صورت برجسته در نمای آن اجرا شده است. این قطاربندی شامل چندضلعی‌ها و ستاره‌های هفت پر، گره هندسی، اسلیمی، معقلی و ختایی است که پیرامون آنها نقطه‌های سفید توپر به صورت زنجیره‌ای این تزئینات برجسته را به هم پیوند داده است (تصویر ۳۶). این عناصر برجسته در محدوده نمای میانی با طرح‌های خطایی پوشش یافته و در مرکز آهیانه، به یک هشت ضلعی برجسته و یک ستاره ایرانی تبدیل شده است. رأس این ستاره‌ها به اطراف پراکنده شده و قوس‌های بسیار زیبایی را در این قسمت ایجاد نموده است. این عناصر برجسته تزئینی در عرصه هنر گره چینی هندسی، شامل تلفیقی از آلت‌های گره شُل در نوع «شمسه هفت تند»، «شش شُل» و «شش دواتی» است (امیرغیاثوند، ۱۳۸۲: ۱۰۲). در مجموع، نکته‌ای که در ترکیب این نقوش هندسی در کانون توجه بیننده قرار می‌گیرد، توازن و تعادلی است که آنها را پدید آورده است. نزدیک به طرح پوشش گنبدخانه، باید به نقوش کاشی‌های لعابدار مناره «مسجد الناصر محمد» در ارک شهر قاهره متعلق به سال ۷۱۸ هجری (بروگ، ۱۳۹۴: ۹۱) (تصویر ۳۷)، تزئینات برجسته گچی در مسجد عتیق مزار شیخ جام (تصویر ۳۸) و قسمت ورودی و گنبد مسجد جامع یزد مربوط به سده هشتم هجری که پوشیده از کاشی‌های دوره ایلخانی است اشاره کرد (مجموع مؤلفان، ۱۳۹۱: ۳۵۵).

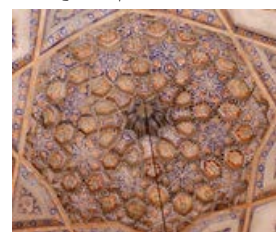
تصویر ۳۸. طرح گره چینی برجسته گچی - مسجد عتیق (نگارندگان)

Figure 38: Embossed stucco girih tiles – Atiq Mosque

تصویر ۳۷. طرح گره هندسی مسجد الناصر محمد قاهره (بروگ، ۱۳۹۴)

Figure 37: Girih tiles with geometric designs in Al-Nasser Mohammad Mosque in Cairo (Brog, 2015)

تصویر ۳۶. تزئینات قطاربندی در آهیانه گنبدخانه (نگارندگان)

Figure 36: String like decorations on the oculus of the Gonbadkhaneh

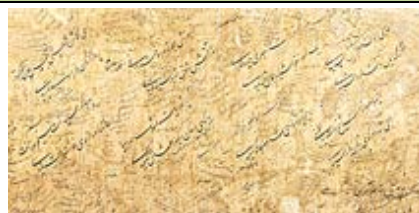
۲۰ یادگار نوشته‌ها (گنجینه خطوط اسلامی)

ازاره فضای داخلی گنبدخانه در محدوده‌ای به ارتفاع ۱۴۰ سانتی‌متر از کف و سطحی معادل ۳۸ مترمربع دارای هزاران اثر قلمی به صورت یادگاری و خاطره‌نویسی از زائران، مریدان، ارادتمندان و اشخاص دارای منصب حکومتی بوده و از اهمیت شایانی برخوردار است. این دست‌نگاشته‌های تاریخی با خطوط نسخ، ثلث عالی، نستعلیق خوش و جلی، شکسته‌نستعلیق، شکسته بسیار عالی و خوش نوشته شده و مضامین آن شامل آیات قرآن کریم، احادیث نبوی، اشعار نغز ادبی است. قدیمی‌ترین نوشته متعلق به عصر صفویه است. با این مفهوم که با آغاز دوران صفویه بنای گنبدخانه پذیرای همگان بوده است. در پایان بیشتر این یادگاری‌ها و پیش از نام را قم، عباراتی نظیر «العبد»، «الفقیر»، «المذنب» و... نوشته شده است. از این نوع یادگار نویسی‌ها در مزار اکابر عرفان و برخی امام زادگان از جمله در ازاره بنای مقابل مقبره زین‌الدین ابوبکر تایب‌ادی، در تایباد، و بناهای مسجد جامع اصفهان ۸۶۸ هـ.ق، بقعه پیریبران، سال ۷۵۵ و ۸۲۰ هـ.ق، تخت فولاد، سال ۱۲۰۲ هـ.ق و مقبره خدایه علوی در جغتای شناسایی شده است (تصاویر ۳۹ و ۴۰).

تصویر ۴۰. دست‌نوشته‌های مزار زین‌الدین ابوبکر
تایبادی (نگارندگان)

Figure40: Manuscripts of the Tomb of
Zayn ol-Din Abu Bakr Taybadi

تصویر ۳۹. یادگار نوشته‌های گنبدخانه (نگارندگان)
Figure39: Memos in the Gonbadkhaneh

۲۱. محراب‌واره‌های طرفین ورودی گنبدخانه

لایه‌برداری از ازاره ضلع جنوب‌غربی گنبدخانه و طرفین درگاه اصلی، منجر به پدیدار شدن دو محراب‌واره گردید. تنها یکی از محراب‌واره‌ها دارای طرح و نقشی کامل است. طرح میانی کتیبه این محراب‌واره، حاوی نقشی دَوْرانی به صورت ستاره، با تکرار نام محمد(ص) بوده و بر بالای آن در یک کادر مجزا، عبارت «نصر من الله و فتح قریب و بشر المومنین» دیده می‌شود. اما از محراب‌واره سمت چپ، تنها جایگاه آن به صورت یک قاب باقی‌مانده است. این آثار گچ‌بری تداعی‌کننده ویژگی نمونه محراب‌های دوره ایلخانی است که در زمان حکمرانان آل کرت ایجاد شده است (تصاویر ۴۱ و ۴۲). با توجه به الگوهای تزئینی و شیوه‌های گچ‌بری، احتمال داده می‌شود، این محراب‌واره‌ها، هم‌زمان با بنیان مسجد عتیق، قبل از سال ۷۱۸ هـ.ق ایجاد شده باشند. مشابه طرح تزئینی این محراب‌واره، در گنبد سلطانیه و مسجد جامع یزد از یادگارهای معماری عصر ایلخانی نیز شناسایی شده است (تصویر ۴۳).

تصویر ۴۲. نقش گچ‌بری بر میانه محراب‌واره
(نگارندگان)

Figure42: The role of stuccowork in the middle of the mihrab

تصویر ۴۱. محراب‌واره سمت راست
(نگارندگان)

Figure41: The mihrab on the right-side

تصویر ۴۳. کتیبه تکرار نام حضرت محمد (ص) در گنبد سلطانیه، ایلخانی (نگارنگان)

Figure 43: Inscription of repeating the name of Mohammad (PBUH) in Soltanieh Dome, Ilkhanid Period

۲۲. مطالعات رنگ‌دانه‌ها در تزئینات گنبدخانه:

یکی از مهم‌ترین مطالعاتی که بر پایه فتاوری نوین و به منظور آنالیز دستگامی (XRF-XRD) رنگ‌ها و استحکام بخشی آنها در بنای گنبدخانه صورت گرفت، بررسی‌هایی بود که در سال ۱۳۸۵ از سوی واحد آزمایشگاه مرمت، اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان رضوی بر روی دیوارنگاره‌ها و کتیبه‌های به انجام رسید. به همین منظور برای بررسی عنصری رنگ‌ها و تشخیص ترکیب رنگ در کتیبه و نقاشی‌ها، برای دستیابی به نتیجه مطلوب، دو روش «پراش پرتو ایکس (XRD)» و «میکروسکوپ الکترونی روبشی (STEM)»، به کار گرفته شد. بر اساس گزارش مستندنگاری، این طرح‌ها و نقوش، به شیوه آبرنگی بر روی لایه بستری از گچ دوآبه با استفاده از رنگ‌های آبی، سبز، قهوه‌ای، نارنجی و مشکی ترسیم شده‌اند. بر مبنای این تحقیقات، آبی رنگ غالب در نگارگری و کتیبه‌نویسی داخل گنبدخانه است که با توجه به انجام آنالیز، در آنالیز آبی لاجورد یا لاژورد، عناصری از جمله سدیم، آلومینیوم و سیلیسیوم، شناسایی شده است. رنگ سبز حاوی ترکیبات مس و آرسنیک بوده و از خوردگی مس، مفرغ یا برنج پدید می‌آید. نمونه‌برداری رنگ نارنجی در نگارگری‌ها، مؤید وجود ترکیبات سرب در این رنگ بوده و ماده معدنی آن قرمز سرب یا «سرنج» است. همچنین رنگ قهوه‌ای دارای ترکیب اکسید چهار ظرفیتی منگنز سیاه رنگ و احتمالاً رنگ اخرا با عنصر آهن است (جدول ۴). در پایان این مطالعات، مشخص گردید تعداد ۸ مورد نمونه‌برداری‌هایی که از نقاط مورد نظر در مجموع کتیبه و دیوارنگاره‌ها صورت گرفته، پس از آنالیزهای دستگامی، دارای آنالیز یکسانی بوده‌اند که این مسئله گویای هم‌زمانی نگارش کتیبه‌ها و ترسیم تزئینات و نقوش فضای داخلی گنبدخانه است (گزارش مرمت تزئینات گنبدخانه، ۱۳۸۵: منتشر نشده).

جدول ۴. آنالیز فازی آزمایشگاهی رنگ‌دانه‌های تزئینات گنبدخانه (گزارش مرمت تزئینات گنبدخانه، ۱۳۸۵: منتشر نشده).

Table 4. Fuzzy analysis of laboratory tests on pigments of decorative elements in the "Gonbadkhaneh"

نام رنگ	نتایج آنالیز فازی
آبی	سدیم، آلومینیوم و سیلیسیوم، آبی لاجورد، لاژورد
سبز	ترکیبات مس و آرسنیک بوده و ترکیبی از استات مس و آرسنیک و ترکیبات کروم، آلومینیوم و کلسیم
سبز زنگاری	خوردگی مس، مفرغ یا برنج شامل سبز، سبز-آبی، آبی-سبز تا آبی
نارنجی	سرنج، ماسیکوت، انگلریت و لیتارژ
قهوه‌ای	ترکیبات سرب در رنگ نارنجی
خاکستری مایل به زرد	خاکستر لاژورد (لاجورد)
بررسی لایه‌های دیوار	لایه رنگ + گچ کشته + گچ تیز + کاه گل

۲۳. تاریخ بنای گنبدخانه

پس از وفات شیخ احمد جام در سال ۵۳۶ هـ.ق، پیکرش را برای تدفین به معدآباد سفلی (محدوده مجموعه فعلی) منتقل کردند. به دلیل سکوت منابع، هیچ اطلاعی از بناهای ساخته شده در این مکان تا پیش از وفات شیخ تا بنیان گنبدخانه (حدود ۹۷ سال) در دست نیست. اما روایاتی وجود دارد که پیرامون مزار شیخ خانقاه‌هایی نیز برای اقامت مریدان و پذیرایی از مترددین وجود داشته است. وجود کتیبه مادر و فرزند با ماهیت احداثیه در فضای داخلی بنای گنبدخانه مزار شیخ جام، سندی متقن و مدرکی مستدل از گذشته و سیر تحول این اثر معماری است. بر اساس محتویات این نوشته تاریخی و عبارتی به این مضمون: «کان بانی اصله ملک الوری قیما(س) الموالی سنجر فی شوال مضی من هجره لام و جیم بعد خاء». بخش ابتدایی، اشاره مستقیمی به قیما(س) نخستین بانی و سازنده گنبدخانه دارد و قسمت دوم، تاریخی را به حروف ابجدکبیر که مسلمات اعداد در زبان عربی است ذکر می‌کند. بر این اساس جمع ارزش عددی حرف خ (۶۰۰)، حرف ل (۳) و حرف ج (۳۰) مؤید ماه شوال سال ۶۳۳ هـ.ق است. روی هم‌رفته، از بررسی متون و منابع و تطابق تواریخ کتیبه اصلی و تاریخ ساخت در نفیس آن، این‌گونه استنباط می‌شود که به طور کلی گنبدخانه در دو دوره مغولی تکمیل و تزئین شده است. این بنا که کهن‌ترین اثر معماری مجموعه به شمار می‌آید، در زمان «اوگتای قاآن» (۶۳۹-۶۱۶ هـ.ق) که او نیز حکومت خراسان را به عهده «جنتمور» (۶۳۳-۶۳۰ هـ.ق) و سپس «نوسال» (۶۳۷-۶۳۳ هـ.ق) سپرد، ساماندهی گردید. در این سال «اوگتای» حکمران مغولی دستور تعمیر بسیاری از بناهای عمومی را در سراسر خراسان صادر کرد و همین سالی است که هرات پس از اینکه دوباره توسط مغولان غارت گردیده بود، بازسازی شد (گلمیک، ۱۳۶۴، ۳۰). رکن‌الدوله در سفرنامه خود بر طبق متن یکی از منابع دوره شاهرخ تیموری، تزئین ایوان و گنبد (گنبدخانه) را در سال ۷۳۰ هجری به ملک غیاث‌الدین محمد بن محمد بن محمد بن ابی بکر کرت «نسبت داده است (رکن‌الدوله، ۱۳۵۵: ۱۰۳). اما مؤلف تاریخ سلاطین کرت وفات وی را در سال ۷۲۹ هجری نوشته است (حافظ ابرو، ۱۳۸۹: ۱۷۰). دوره پس از آن که پوشش گنبد (سقف) تجدید و تزئینات به آن الحاق شده، متعلق به سال ۷۶۳ هجری، فاصله زمانی و مقارن با عصر فترت حکومت ایلخانان است. سپس تعمیرات گنبدخانه (تجدید سقف و جداره سازی) به دستور «معزالدین حسین» مشهور به شمس‌الدین محمد سوم (۷۳۲-۷۷۱ هـ.ق) ملک کرت و توسط «معین‌الدین بن خواجه شمس‌الدین مطهر» از نوادگان شیخ احمد جام (در حدود ۶۰ سالگی) با وجوه اهدائی معزالدین به انجام رسید. وی از مقتدرترین سلاطین آل کرت بود که در دوران حاکمیت وی مغول‌های ایران (ایلخانان) سقوط کردند (مجتبوی، ۱۳۸۹: ۵۵). همچنین با توجه به پاک‌شدگی و ناقص بودن قسمت پایین کادر تزئینی اطراف حدیث بر روی دیوار جنوبی، می‌توان اظهار نمود، فضای چله‌خانه‌ها پس از سال ۷۶۳ هـ.ق و تکمیل تزئینات گنبدخانه به ساختار معماری گنبدخانه افزوده شده است.

۲۴. نتیجه

طبق بررسی‌ها و مطالعات نوینی که در زمینه ساختار معماری و عناصر تزئینی، برای نخستین بار بر روی گنبدخانه صورت گرفت، نشان داد، جرزهای اصلی این بنا با دیوارهای نزدیک و یا متصل به آن، فرم استاندارد اتصال را نداشته و شواهد امر گویای وجود بنایی خشت و گلی با پلان مربع و یک پیش ورودی در این قسمت از مجموعه بوده است. از طرفی با توجه به عدم وجود شواهد متقن، نمی‌توان به قطعیت اظهار نظر نمود، گنبدخانه اولیه بر روی بقایای خانقاه قدیمی شیخ احمد جام بنا شده است.

بدیهی است کاوش‌های باستان‌شناسی آینده در چند نقطه از عرصه بنا، هویت آن را بیشتر آشکار خواهد ساخت. از سوی دیگر این نتیجه حاصل شد که نوشته اصلی گنبدخانه ویژگی‌های خاصی را به لحاظ تاریخ مذهبی-سیاسی و فرهنگی از ملوک کمتر شناخته‌شده آل کت به همراه دارد. این اثر، تنها کتیبه‌ای در ایران است که حداقل نام یکی از سلاطین آل کت و خاندان شیخ احمد جام در آن وجود دارد. همچنین این نوشته به صورتی منحصر به فرد، روایت تحولی از بنای گنبدخانه را به طرز ماهرانه‌ای در خود به صورت خط به خط (پشت سر هم) جای داده است. گنبدخانه با توجه به اهمیتی که در طول زمان برای نوادگان شیخ جام و سلاطین آل کت داشته، نقطه تمرکز عناصر و آرایه‌هایی متنوع است که روزگاری به عنوان خلوت‌خانه بازماندگان شیخ و زمانی، مسجد و محل برپایی نماز بوده است. بررسی‌ها بر روی طرح و نقوش از جمله شمسه‌ها، نشان داد، این نقوش منحصر به فرد که در ابنیه تاریخی هم‌دوره تکرار نشده، مؤید همان ایمان و عقاید توحید مدار و نوعی جاودانگی، اصالت و خلوص است که بامعنا و مفهوم خاص عرفانی و با توجه به جایگاه شیخ احمد جام در عرصه عرفان و تصوف ترسیم گردیده است.

منابع

- اتینگهاوزن، ریچارد و الگ گرابر، (۱۳۸۷)، هنر و معماری اسلامی، ج ۱، ترجمه یعقوب آژند، تهران، سمت.
- اسفزاری، معین‌الدین محمدز مچی، (۱۳۳۸)، *روضات الجنات فی اوصاف مدینه الہرات*، مصحح محمد کاظم امام، تهران، دانشگاه تهران.
- اشپولر، برتولد، (۱۳۵۱)، *تاریخ مغول*، ترجمه محمود میرآفتاب، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- افضلی، خلیل‌الله، (۱۳۹۱)، «بررسی ادبیات بازمانده کت نامه در تاریخ هرات»، مجله جستارهای ادبی، شماره ۱۷۸، ص ۱۳۳-۱۵۰.
- اقبال، عباس، (۱۳۸۴)، *تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری*، تهران، امیرکبیر.
- بروگ، اریک، (۱۳۹۴)، *نقوش هندسی اسلامی*، ترجمه بهروز ذبیحیان، تهران، مازیار.
- بلر، شیلا، (۱۳۸۷)، *معماری ایلیخانی در نطنز*، ترجمه ولی‌الله کاووسی، تهران، فرهنگستان هنر.
- بوزجانی، درویشعلی، (۱۳۴۵)، *روضه الریاحین*، به کوشش حشمت مؤید، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- پرونده فنی مزار جام (۱۳۵۴)، اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی خراسان رضوی (منتشر نشده).
- جامی، نورالدین عبدالرحمن، (۱۳۷۰)، *نفحات الانس*، تصحیح محمود عابدی، تهران: اطلاعات.
- جعفری فرد، زهرا، (۱۳۹۴)، «تالگو شعارهای شیعی بر آثار چوبی دوره سلجوقی تا آغاز دوره تیموری»، شیعه‌شناسی، دوره ۱۳، شماره ۵۲، ص ۳۵-۵۲.
- حافظ ابرو، (۱۳۸۹)، *تاریخ سلاطین کت*، تصحیح میرهاشم محدث، تهران، مرکز پژوهش میراث مکتوب.
- حمزه لو، منوچهر، (۱۳۸۱)، *هنرهای کاربردی در گنبد سلطانیه*، تهران، ماکان.
- حمزه وی، یاسر و فرشاد مؤذنی، (۱۳۹۲)، «آرایه‌های معماری اتاق مقبره بنای تاریخی پیر بکران و کتیبه پنهان در آن»، دو فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی، شماره ۱۰، ص ۱-۱۱.
- خواجه احمد طاهری، علیرضا و دیگران، (۱۳۹۶)، «بررسی نقوش و تزئینات رحل قرآن (قرن هشتم هجری) در موزه متروپولیتن»، نگارینه هنر اسلامی، دوره ۴، شماره ۱۴، ص ۳۴-۴۶.
- دانشدوست، یعقوب، (۱۳۶۴)، «نکاتی درباره مقاله مجموعه تاریخی تربت شیخ جام» مجله اثر، شماره ۱۰ و ۱۱.
- رکن‌الدوله، (۱۳۵۵)، *سفرنامه رکن‌الدوله به سرخس*، به کوشش محمد گلبن، تهران، سحر.
- زارعی، علی و هاید لاله، (۱۳۹۵)، «بررسی نقش و اهمیت مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جامی در روند تحولات شهر تاریخی تربت جام از دوره سلجوقی تا اواخر دوره پهلوی»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۶، شماره ۱۰، ص ۱۷۳-۱۹۲.
- زارعی، علی، (۱۳۹۶)، «تحولات سیاسی-اجتماعی تربت جام از دوره سلجوقی تا قاجار و تأثیرات آن بر پویایی و زوال شهری»، همایش رابطه معماری و عمران شهری، مؤسسه آموزش عالی وحدت تربت جام.
- زکی، محمدحسن، (۱۳۶۶)، *تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام*، ترجمه محمدحسن خلیلی، تهران، اقبال.
- ستارزاده، ملیحه، (۱۳۸۹)، *سلجوقیان*، تهران، سمت.

- سجستانی، سلیمان بن اشعث ابوداود، (بی تا). سنن ابی داود، ج ۴، بیروت: دارالکتاب العربی.
- سیفی هروی، سیف بن محمد، (۱۳۸۱)، *پیراسته تاریخنامه هرات*، به کوشش آصف فکرت، تهران، بنیاد موقوفات افشار.
- شملنیزکی، سرگئی، (۱۳۸۸)، *معماری آسیای مرکزی و آسیای صغیر*، معماری اسلامی، ترجمه اکرم قیطاسی، تهران، پژوهشکده فرهنگ و هنر اسلامی.
- صابرمقدم، فرامرز، (۱۳۸۳)، *مجموعه معماری آرامگاهی شیخ احمد جام*، چاپ اول، مشهد، سنبله.
- صابرمقدم، فرامرز، (بی تا)، *میراث جام*، نگاهی نوین به مجموعه تاریخی شیخ احمد جام، (منتشر نشده).
- طریقی، سید محمد، (۱۳۷۵)، «*خوشنویسی از دیدگاه عرفان اسلامی*»، نشریه فصلنامه هنر، ش ۳۱، تابستان و پائیز، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۱۲۵-۱۳۶.
- کفیلی، حشمت، (۱۳۷۸)، «*معرفی دری نفیس از موزه آستان قدس*»، خراسان پژوهی، سال دوم، شماره اول، آستان قدس، ص ۹-۱۶.
- «*گزارش مستند نگاری، آنالیز رنگ‌ها و استحکام‌بخشی نقاشی‌های ضلع شمالی گنبدخانه مزار شیخ احمد جام*» (۱۳۸۶)، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان رضوی، منتشر نشده.
- گلمبک، لیزا، (۱۳۶۴)، *دوره‌های ساختمانی مجموعه تاریخی تربت شیخ جام*، ترجمه آیه‌الله زاده باقر شیرازی، اثر، شماره ۱۰ و ۱۱، ص ۱۶-۵۷.
- مجتبوی، حسین، (۱۳۸۹)، *هرات در عهد تیموریان*، دانشگاه آزاد اسلامی نیشابور، مردیز.
- مجموع مؤلفان، (۱۳۹۱)، *معماری اسلامی*، ترجمه اکرم قیطاسی، تهران، سوره مهر.
- مکی نژاد، مهدی، (۱۳۸۵)، *گره و کاربندی*، تهران، فرهنگستان هنر.
- مولوی، عبدالحمید، (۱۳۵۴)، *فصل جام*، تهران، انجمن آثار ملی.
- نظام الملک، (۱۳۴۰)، *سیرالملوک (سیاست‌نامه)*، به اهتمام هیلبرت دارک، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نوحی، آیه، (۱۳۹۱)، *بررسی نقوش منبر مسجد جامع نائین و کاربرد آن در هنر چوب*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان.
- ویلیبر، دونالدن، (۱۳۶۵)، *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*، ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی فرهنگی.
- یوسف اهل، جلال‌الدین، (۱۳۵۴)، *فرائد غیاثی*، ج ۱، تهران، بنیاد فرهنگ ایران.
- Afzali, KH. 2012. *Study of surviving literature Cart Nameh in the history of Herat*. journal of Jostarhaye Adabi. (178).133-150. [in Persian].
- Amir ghiasvand, M. 2003. *Arts of the Girih Tiles in architecture*. Tehran: Takok zarin publications. [in Persian].
- Belser, S. 2008. *Ilkhanid Architecture in Natanz*, translate by: Valiollah Kavooosi, Tehran: Farhangestan Honar Publications. [in Persian].
- Bozjani, D. 1966. *Rozatol riahein*, by: Heshmat Moayed, Tehran: Bongah Tarjomeh Va Nashre ketab Publications. [in Persian].
- Brog, E. 2015. *Islamic geometric designs*, translate by: Behrooz Zabihian, Tehran: Mazyar Publications. [in Persian].
- Daneshdost, y. 1985. *points of It 's about The Historical complex of sheikh Ahmad-ejam Article*. jornal of Athar(10-11). 58-76. [in Persian].
- Esfezari, M. 1959. *Rozat-oljanat* . by: Mohamad Kazem Emam. Tehran: Daneshgah Tehran publications [in Persian].
- Eshpoler, B. 1972. *Tarikh-eMoghol* . translate by: Mahmod Miraftab. Tehran: Bongah tarjomeh Va Nashr Ketab publications. [in Persian].
- Eghbal, A. 2005. *Mongol history by Genghis Khan 's attack on the formation of the Timurid government* . Tehran: Amirkabir Publications. [in Persian].
- Etinghowzen ,R. Graber, O. ۲۰۰۸ . *art and Islamic architecture* . Vol1. Translate by: Yaghub Azhand. Tehran: Samt publications. [in Persian].

- Hafez, A. 2010. *Tarikh-eSalatin Al-ekart*. by: Mir Hashem Mohades.Tehran: Makaz Pajohesh Miras maktob Publications.[in Persian].
- Hamzehlo, M. 2002. *Applied Arts in Soltanieh*. Tehran: Makan Publications. [in Persian].
- Hamzavi, Y. Moazeni, F. 2013. *Architctural Decorations in Tomb-chamber of Pir-e Baqran Monument and Its Hidden inscriptions*. jornal of Danesh Maramt Va mirasfarhangi(10). 1-11. [in Persian].
- Golombek, L. 1985, *Construction courses of The Historical complex of sheikh-ejam tomb*, translate by: Bagher shirazi , jornal of Athar(10-11), 16-57. [in Persian].
- (2007)*The documentary report Analize Colors Part of the North Side drawings Gonbadkhaneh sheikh-ejam tomb*, General office of cultural heritage in khorasan Razavi province. (No publishing). [in Persian].
- Jami, N. 1991. *Nafahat-olons*. by: Mahmood Abedi.Tehran, Etelaat Publications. [in Persian].
- Jafarifard, Z. 2015. *shiite slogans on saljogh era till the beginning of Timurid era* . jornal of Sieh shenasi(52), 35-52. [in Persian].
- Kafili, H. 1999. *the presentation of the most beautiful door in the Astan-e Ghods Museum*. jornal of khorasan pajohi. (1) . ۹-۱۶ [in Persian].
- Makinejad, M. 2006. *Gereh Va karbandi*.Tehran: Farhangestan honor Publications. [in Persian].
- Mojtabavi, H. 2010. *Herat At the Timurid dynasty*. Neyshabur Azad university. Marandiz published. [in Persian].
- Molavi, A. 1975. *Jam season*.Tehran: published by: Asaer-e melli Association. [in Persian].
- Nezam-olmolk. 1961. *Seir-olmolok*. By: Hubert Dark.Tehran: Bongah Tarjomeh Va Nashre Ketab Publications. [in Persian].
- Nohi, A. 2012. *Survey of the pulpit motifs Use of it in wood Art*. M.A Thesis. Art university in Esfahan. [in Persian].
- Rokn-oldoleh, 1976. *Safarnameh*. By: Mohamad Golbon. Tehran: sahar Publications. [in Persian].
- Sabermoghadam, F.2004. *The mausoleum/Architecture of sheikh Ahmad-e jams”tomb*, Mashhad: sonboleh pubhications. [in Persian].
- Sabermoghadam, F. *Jam Heritage, A new look at the historical. complex of Sheikh Ahmed-ejam*. No published([in Persian].
- Sajestani, S. *Sonan-e Abi Davood*. Beyroot. Dar-olKetab Arabi Publications. [in Persian].
- Sattarzadeh, M. 2010. *The Saljoghes*. Tehran: samt Publications. [in Persian].
- Seyfi Heravi, S. 2002. *Pirasteh Tarikhnameh Herat*. By: Asef Fekrat. Tehran: Bonyad moghofat Afshar Publications. [in Persian].
- Shekofteh, A. 2013. *The Most Signifiant Visual Characteristic In Stucco Decorations, Ilkhanid Architecture Of Iran*. (2), 79-98.. Jornal of memary Irani. [in Persian].
- Shemlnizki, S. 2009. *Architecture of Central Asia& Asia Minor*. Translate by: Gheytsi. Tehran: Pajoheshkadeh Farhang va honare Islami Publications. [in Persian].
- Tarighi, M. 1996, *calligraphy from the viewpoint of islamic mysticism*. Jornal of Faslnameh Honar(31). 125-136. [in Persian].
- Wilber, D.1986. *Islamic architecture of Iran, at the Ilkhanid period*, translate by: Abdollah faryar, Tehran: Elmi Farhangi Publications. [in Persian].
- Writers. 2012. *Islamic Architecture*. Translate: Akram Gheytsi. Tehran: Soreh Mehr Publications. [in Persian].
- Yosuf Ahl, j. 1975. *Faraed ghiasi* . voll. Tehran: Bonyad farhang Iran publications. [in Persian].
- Zaki, M. H. 1987. *History of Iranian Industries after Islam*. Translate by: Mohamad Hasan khalili. Tehran: Eghbal Publications. [in Persian].
- Zarei, A. laleh, H. 2016. *A Study on the Role and Importance of Sheikh Ahmad-e Jami Mausoleum Complex in the Urban Development of the Historic City of Torbat-e Jam: From the Seljuk to the Late Pahlavi Period*. Jornal of Pazhohesh-ha-ye bastanshenasi iran. 6(10). 173-192. [in Persian].
- Zarei, A. 2017. *political and political evolutions , from the Saljugh period to qajar and its effects on urban dynamics and deterioration*. Torbat jam. Vahdat university of Torbat jam. [in Persian].